

श्री-साहिंदुर्जा

मार्च

किमत
एक
रुपया

श्रीसाईलीला-मार्च अंक

- १ संपादकीय : सुभाष जर्यती; महात्मा गांधी;
डॉ. विक्रम साराभाई; पूज्य गुरुङवणी महाराजांचा आशीर्वाद.
- २ विचार मौक्किके
- ३ विज्ञानाची लक्ष्मण रेश!
- ४ श्रीसाईकीर्तनमाला
- ५ हर्षकेशला परत
- ६ हगिद्वार
- ७ भारत-पाक युद्ध
- ८ कैवल्य वृश्चाचया तलवर्णी
- ९ मुलांची गीता
- १० कविता : विनवणी, रामेश्वर, भोगूनी याच देही,
द्वाल पावन, घेळ लक्ष्मीची,
भक्तिसुधेचा कलश, शिवमहिमा.
- ११ शिर्डी वृत्त जानेवारी १९७२
- १२ शिर्डी व मुंबई येथें आलेल्या देणव्यांची यादी
(जानेवारी १९७२ मधील)

हिंदी विभाग

- १ चुने हुए मौक्किक
२ कवीर की बानी
३ बापू आज अगर तुम होते (कविता)
४ साईसचरित.

इंग्रजी विभाग :

- 1 Thoughts to Ponder Over
- 2 An Appreciation—by Shri Sai Sevak
- 3 'Om Sai Ram'—by Miss Janaki Venkataraman
- 4 Message—by Swami Karunananda
- 5 Sri Sai Baba and Sri Narasimhaswamij
—by Sri Swami Kesaviahji.
- 6 The Religion we want—by Prof. T. N. Seshadri.
- 7 A Letter to Children—by S. Benjamin.

श्री साई वा कसु धा

दुसरेच विवरीं मशिवोत । आला पुण्याहूनि रामदास भक्त ।
प्रेमे बाबांस नमस्कारीत । लिंग अर्पीत शंकराचें ॥ २०३ ॥

इत्यांतं भेदाहि तेये आला । बाबांस साष्टांग प्रणाम केला ।
बाबा म्हणती “हा शंकर आला । सांभाळीं याजला तू आतां” ॥ २०४ ॥

ऐसे होतां लिंग प्राप्त । विशूळ-दृष्टान्तापाठीं अवचित ।
भेदा तटस्थ लिंगचि देखत । प्रेमे सद्गवित जाहला ॥ २०५ ॥

बाणीक पाहया लिंगाचा अनुभव । काकासाहेब दीक्षितांचा अपूर्व ।
ओतां सादर परिसिजे सर्व । जडेल मरवता साईपदी ॥ २०६ ॥

—साईसच्चिरित, अध्याय २८.

श्रीसाईलीला

[शिरडी संस्थानचे अधिकृत मासिक]

वर्ष ५० वे]

मार्च १९७२

[अंक १२ वा

: संपादक :

श्री. का. सी. पाठक

: सहकारी संपादक :

(प्रा.) द. दि. परचुरे, एम. ए. प्रवीण-

वार्पिक वर्गणी रु. १० (ट. ख. सह)

टे. नं. ४४३३२६९

: कार्यालय :

साईनिकेतन, प्लॉट नं. ८०४ बी, डॉ. आंदेझकर रोड, दादर, मुंबई १४.

संपादकीय

सुभाष जयंती

नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांची जयंती सान्या भारतभर २३ जानेवारीस
साजरी झाली. नेताजींची जयंतीच - पुण्यतिथि नव्हे - साजरी होणे इष्ट आहे.
कारण नेताजी अमर आहेत.

१८९७ साली बंगलांत त्याचा जन्म झाला. त्याचे बडील जानकीनाथ
बोस हे प्रसिद्ध वकील होते, परंतु सच्चारित्यावदूल त्यांची अधिक खाती होती.
त्यांची आई प्रभावतीदेवी यांचांही शुद्ध चारित्य व धर्मपरायणता यांवळू
लौकिक होता. रामायणांत शुक्रलपी रामरायांना लक्ष्मण सांगतो -

पिता, यस्य शुचिभूतः भाता यस्य पतिब्रता ।

उभाभ्यां यस्य संभूतिः तस्य नोच्चलते मनः ॥

या वचनाचे पुरेपूर प्रत्यंतर सुभाषच्छा बाबतीत येते.

राजा रामसोहन राँग, देशबंधु चित्तरंजन दास, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी
विवेकानन्द, रवींद्रनाथ टागोर, बाबू अर्द्धवंद घोष, आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे संशोधक
सर जगदीशचंद्र बोस - किती किती नांदें घ्यावीं ? हे सारे वंगभूमीचे सुपुत्र.
अशा त्या पुण्यभूमीत सुभाषच्छा जन्म झाला. अर्थात् धर्माचा आणि स्वदेशप्रेमाचा
अत्युच्च वारसाच सुभाषला लाभला.

सुभाष बाबूचे बालपण आणि मोठेपण, जाज्वल्य स्वदेशाभिमान, संघटना
कौशल्य किंवा लोकसंग्रह, धडाडी, प्रसंगाचधान इत्यादि प्रत्येक बाबतीत सुभाष बाबू
प्रति शिवाजीच होते. बालपणी त्यांना भातेकडूनच रामायण - महाभारतांतील
वीरांचे संस्कार लाभले. शाळेतील बंदिस्त वातावरणांत व युस्तकी विद्येत सुभाषचे
मन रमत नसे, तर घोड्यावर बसावें, भालाफेंक करावी, दांडपट्टा खेळावा
इत्यादि भर्दनी खेळांतच तो एक असे. अष्टौप्रहर चितन स्वदेशाचे. माझा देश
पारतंत्र्यांत कां? माझ्या देशाला पारतंत्र्यांत ठेबणारे हे गोरे कोण? पारतंत्र्यातून
सुटून स्वतंत्र होण्यासाठी इतर देशांनी काय केले? मला यांतलें काय करतां
येईल, कसें करतां येईल? इत्यादि प्रश्न त्यांच्या डोक्यांत अहोरात्र थेंमान
घालीत असत. जणू एकदा प्रचंड ज्वालामुखीच त्यांच्या अंतरांत धुमसत असून,
स्फोट होऊन बाहेर उसलण्यासाठी धडपडत होता. परंतु हें सर्व असून परीक्षेत
मात्र सुभाष पहिल्या कमांकाने पास होत असे.

सुभाष प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये असतांना तिथला इंग्रज प्रोफेसर हिंदी
विद्यार्थ्यांचा वारंवार उपमर्द करीत असे. एकदा तो विद्यार्थ्यांना 'You Indian'

dogs' असे म्हणाला. सुभाष ताडकन उदून म्हणाला, "आम्ही कुत्रे नसून चिते आहोत. तुम्ही आम्हाला कुत्री करून ठेवले आहे इतकेच." भर वर्गात बोलावाली वाढत गेली. इतर विद्यार्थ्यांचे हातपाय लटलटां कांपू लागले, पण सुभाषांने चित्यासारखी उडी घेऊन साहेब मजकुरांच्या कानशिळांत भडकाविली. सुभाषाला कॉलेजातून काढून टाकण्यात आले. त्यांने सरल रामकृष्णांच्या आश्रमाचा रस्ता धरला व तिथे त्याला विवेकानंदांचा सहवास लाभला. स्वामीजींनी सांगित-ल्यावरून सुभाषांने हिमालयात जाऊन वर्षभर तपश्चर्या केली. अमोघ असे मनोबल व मनोधैर्यं सपादन केले. भावी धडाडीच्या आयुष्याचा हा जर्णु पायाच होता.

जानकीनाथ व इतर वडील मंडळीच्या आग्रहावरून सुक्षम आय. सी. एस्. परीक्षेसाठी इंग्लंडला भेला. परंतु मनात प्रथमपासून ध्येय हें की आय. सी. एस्. ची अगदी आंतली माहिती काढावी, की ज्यायोगे त्रिटिश साम्राज्य चालविणाच्या या अधिकांशांची हुक्मत वर्णी चालते हे नीट कठेल. सुभाषाला या नोकरशाहीत कठीच प्रियरायचे नव्हते. म्हणून १९२० मध्ये परीक्षा उच्च श्रेणीत पास होऊन परत येतांच सुभाषांने राजीनामा दिला व देशवंधु चित्तरंजन दास यांच्या नेतृत्वाखाली चालू असलेल्या स्वराज्य आंदोलनात त्यांनी उडी घेतली. दासवाबूनी आपल्या नैशनल कॉलेजच्या प्राचार्यांपांदी गुभापदावूनी नियुक्त केली. विस्तीर्ण भालप्रदेश, प्रखर दुदिमत्ता, अतुलनीय स्वार्थत्याग, अभेद निश्चय दाखविणारी मुद्दा आणि दुर्दम्य ध्येयवाद इत्यादि गुणांनी सुभाषपदावूनी विद्यार्थ्यांना भारून टाकले. पुस्तकांनी जानायेदां देशभक्तीनंच धडे हा अतितरुण प्राचार्य विद्यार्थ्यांना प्रतिदिनी देऊ लागला.

१९२१ साली इंग्लंडचे प्रिन्स ऑफ वेल्स भारतात यावाचे होते. त्यांच्यावर बहिकार घालण्यासाठी म. गांधीजी आदेश दिला होता. अशा वेळी हे 'प्राचार्य' धडाडीने पुढे झाले व या बहिकारागाना प्रचार धूमधडावयांने करू लागले. त्रिटिश-सरकारांने सुभाषपदावूना एकदून राहा महिने सवत मजुरीची शिक्षा दिली. सुभाष बाबूच्या आयुष्याचें खडतर पर्व येथून गुरु झाले. कोणत्याही देशविषयक चळवळीत प्राणपणांने उडी घालणे हा सुभाषपदावूचा वाणा. हालअपेष्टांची व प्रकृतीची कर्वी तमा नाही. म्हणून सुभाषपदावूना १९२० ते १९४० या वीसवर्षांत अकरांदा तुलंगवारा भोगावा लागला. किल्येक वेळां प्रकल्पी साफ ढासळली, पण निश्चय ढासळला नाही. काणग सुभाषपदावूमारख्या देशभक्तांचे आंतरिक सुख अशा हाल अपेष्टांतूनच निर्माण होत असते.

कवि विनायकांनी लिहिले आहे—

देशभक्ता प्रासाद बंविशाळा । शंखलांच्या गुफिल्या पुष्पमाळा ॥

चिता सिंहासन शूल राजदंड । भूत्यु देवत दे अमरता उदंड ॥

सुभाष पदावूच्या जीवनांतले यापुरुले तेजस्वी प्रसंग पुढील अंकांतून वर्णन करू-

महात्मा गांधी

३० जानेवारी १९४८. सायंकाळी पांच वाजून दहा मिनिटांनी महात्माजी नेहेमीप्रभागे नव्या दिल्लीतील आपल्या प्रार्थनेच्या जागी आले. महात्माजीच्या जीविताला धोका असल्याची दाट वदंता होती. म्हणून त्या वेळवे केन्द्रीय गृहमंडी सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी महात्माजीच्या प्रार्थनेच्या जागी गुत्त व सशस्त्र पोलिसांचा पहारा ठेवला होता. परंतु महात्माजीता ही कल्पनाच पसंत नव्हती. ज्या प्रार्थनेत सर्वधर्मांचा समावेश असे व जिथे माणसा माणसांतील बंधुभावावरत गांधीजीचे रोज प्रवचन चाले तिथें कांहीं गैर घडेल असें गांधीजीना वाटत नसे. आपल्या क्रषिमुनीचीं तपोबनें याच भावनेने भरलेलीं असत. तिथें वैरभावनेला स्थानच नव्हते. तिथें सिंहिणीच्या अंगावर हरिणाचीं पाडसे निःशंक खेळत आणि सापाच्या फणीच्या साउलीत बेडूक खुशाल झोपत असे.

परंतु गांधीजी ज्या जगांत वावरत होते तें जग असे नव्हते. गांधीजी प्रार्थनेच्या जागी येऊन गर्दीतून वाट काढीत आपल्या स्थानाकडे चालले होते. तोंच एक माथेफिरू भ्याड पुढे ज्ञाला व त्यानें गांधीजीच्या छातीवर आणि मस्तकावर चार गोळधा झाडल्या. गांधीजी तात्काळ “हेरे राम, हेरे राम” म्हणत गतप्रण झोऊन पडले. ज्या रामाचा जप करीत महात्माजी जन्मभर जगले त्याच रामाचे नाम उच्चारीत त्यांनी देह सोडला.

‘माथेफिरू’ आणि ‘भ्याड’ हीं दूषणे आम्ही त्या मारेकन्याला उद्देशून हेतुतः वापरलीं आहेत. गांधीजीच्या भतप्रणालीशीं कोणाचाही कसाही भतभेद असो. परंतु त्यांच्याशीं भतभेद असणाऱ्या मारेकन्यानें त्यांचा कांटा काढण्याचा हा जो कुमार्ग स्वीकारला तो अत्यंत नीचपणाचा होय. येशूखिस्ताला कोणत्या परिस्थितीत कूसावर चढविण्यांत आलें हैं आपणास माहीत आहे. येशूच्या मारेकयांचीं नावेही शिल्लक राहिलीं नाहीत, पण येशू मात्र त्याच्या त्या मरणाने अभर झाला. तसेच गांधीजीचे झाले. गांधीजी अजात शब्द होते. परंतु त्यांच्याशीं वैर करणारे पुष्कळ होते. म्हणूनच म्हणतात कीं “गांधीजीचे कोणी शब्द नव्हेत, पण गांधीजीना भाष युष्कळ शब्द होते.”

टिळकांनी “स्वराज्य हा माज्जा जन्मसिद्ध हक्क आहे व तो मी मिळवणारच” हीं धोषणा राष्ट्राला दिली. यांतील पहिला भाग वैचारिक होता व तो सगळचा राष्ट्राने स्वीकारला. त्यामुळे टिळक राष्ट्रगुरु झाले. पुढचा भाग प्रत्यक्ष कृतीचा होता. दुर्देवानें तो कृतीत उत्तरविष्यास लोकमान्य राहिले नाहीत. परंतु टिळकांनी मशागत केलेला मनोभूमीत प्रत्यक्ष कियाशील राष्ट्रसेवेचे अभाषणीक महात्माजींनी काढले. निःशस्त्र झालेल्या राष्ट्राला सशस्त्र कांति करणे शक्य

नव्हते. हें ओळखून त्यांनी निःशस्त्र परंतु सविनय कायदेभंगाचा सार्ग देशामुळे ठेवला, व देशाच्या अग्रगण्य पुढाच्यांनी तो उचलला. गांधींची महात्मता तो हीच. भारत हा आध्यात्मिक प्रकृतीचा देश, साधुसंतांचा देश. एकाचा साधु-प्रकृतीच्या महात्म्याला इथें जेवढा आदर मिठातो तेवढा नुसत्या सिंकंदर-नेपोलियन सारख्या सेनानीला किवा नुसत्या पंडित-विद्वानाला मिळत नाही. गांधीजींच्या बाबतीत हेच झाले. ते काहीं प्रकांड पंडित किवा रणधुरंधर सेनापती नव्हते. परंतु जनतेच्या हृदयाला त्यांचे शब्द समजत होते. हजारे, लाखांमध्ये, वकील, डॉक्टर, दुद्धिवादी वंडित आणि दार्शनिक हे सगळे त्यांचे अनुयायी झाले. गांधीजींना हे अनुयायी जे लाभले ते केवळ प्रेसानें, हुक्मशाहाच्या सैतानी अधिकारामुळे नव्हे. त्यांच्या नेतृत्वाचा पुरेपूर लाभ देशाला मिळाला व १९४७ ला गांधीजींच्याच नेतृत्वामुळे देशाला स्वातंत्र्य लाभले. परंतु देशांत गांधीजी हे काहीं हुक्मशाहा नव्हते. ज्याच्यांत हिम्मत असेल व विचारशक्ति असेल तो गांधीजींना नेतृत्व-पदावरून काढूं शकत होता. परंतु या गोप्टी मुळांतच ज्यांच्या जवळ नव्हत्या अज्ञा क्षुद्रांचा 'हीरो' ठरलेल्या एका भ्याडानें निःशस्त्र व ७९ व्या वर्षात पाऊल टाकलेल्या साधुतुल्य महात्माजींवर गोळीवार करण्याची मदुंमकी गाजविली. आम्ही महात्माजींना मानतों ते त्यांच्या धर्मप्रभावदूष व धर्मजीवनाबहूल. आधुनिक काळांतला एक अत्यंत प्रभावी साधुपुरुष म्हणून. खरोखर कबीर व साईबाबा यांच्या परंपरेतलेच एक संतशिरोमणि म्हणून गांधीजी शोभतात.

×   ×   ×

अणुशक्ती महामंडळाचे दिवंगत अध्यक्ष डॉ. विक्रम साराभाई

भारताच्या या थोर शास्त्रज्ञाला श्रद्धांजली वाहण्यासाठी सावरसती तीरावर हजारो लोक जमले होते. डॉ. विक्रमभाई हे त्रिवेंद्रम येथें अणुशक्तीच्या कामासाठी गेले असता त्यांना झोपेतच मृत्यु आला. डॉ. साराभाई याचे एकमेव चिरंजीव कार्तिकेय हे अमेरिकेत गिळण घेत आहेत. ते ताबडतोब आले. डॉ. साराभाईचा पार्थिव देह मुंबईहून अहमदाबाद येथें आणण्यांत आला. या वैज्ञानिकाच्या अन्त्य दर्शनासाठी व श्रद्धांजली देण्यासाठी अनेक उद्योगपति हजर होते. डॉ. साराभाई हे अणुशक्तिमंडळाच्या बैठकीसाठी मुबईस येणार होते. परंतु त्यांचा अचेतन देह मात्र आला. अचेतन देहानें सुद्धां त्यांच्या अंगीं बाणलेल्या बक्तशीरणामध्ये अंतर पडू दिलें नाही. विमानांतून त्यांचा पार्थिव देह बाहेर काढताच त्यांच्या पत्नी श्रीमती भूणालिनी साराभाई व कन्या कुमारी मलिका यांना दुख आवरले नाही. डॉ. वसंतकुमार पंडित म्हणाले, 'अणुबँबची निस्मिती करण्या इतकी अणुशक्तिमंडळाची क्षमता डॉ. साराभाईंनी वाढविली होती.'

अगुरुंशोधन शाखेंत भारताचे जे स्थान आज जगभरच्या शास्त्रज्ञांनी मानले आहे त्याचे श्रेय डॉ. भाभा आणि त्यानंतर त्यांची धुरा घेणारे डॉ. साराभाई यांना आहे. त्यांचे विविध मदतनीस यांचाही वाटा त्यात आहे. जगभरच्या विविध संलग्न संस्थांनी डॉ. विक्रमभाईचा अधिकार मान्य केला होता. ते सारखे परदेशाच्या फिरतीवर जात होते. विविध शाखांसाठी त्यांचे जे काम चालत होते, त्यांत कोठे काहीं नवीन योजना धालतां येईल का हें पाहण्यासाठी अणुशास्त्राच्या बाबतीत त्यांनी आतंपर्यंत लिहिलेल्या प्रबंधांची यादी सुद्धा फार मोठी आहे. या वरून त्यांचे काम किती प्रकारच्या शाखांमध्ये चालत होते तेहि दिसून येईल.

आरबीच्या उपग्रह केंद्राचे कार्य कुणातरी अमेरिकन कंपनीला कंत्राटने आवे असा सरकारी निर्णय झाला असतां डॉ. विक्रमभाईंनी त्याला सक्त विरोध केला, व त्यांतील जमेल तेवढे काम स्वदेशांत व स्वजनांकडून व्हावें असा आग्रह धरला. प्रत्यक्ष केल्याने जितके शिकतां येते तितके अधिक ज्ञान इतर कशानेही येत नाही. हा त्यांचा स्वानुभव या ठिकाणी पूर्णपणे उपयोगी पडला. आपल्या जवानांनी ते काम यशस्वी रीतीने उर्भें केले. ते उल्कृष्ट झाले. त्यामुळे जवानांना आत्मविश्वास आला. तो अशा तर्हें आणण्यांत डॉ. साराभाईचा दूरदर्शीपणा दिसून येतो. हें काम त्यांच्याच आग्रहामुळे स्वदेशांत स्वजनांनी केले. ते पाहून डॉ. साराभाईना आपल्या जवानाबद्दल अभिमान कां वाटू नये व त्यांचे कौतुक कां करू नये !

दुसरा मोठा प्रकल्प म्हणजे स्वदेशी उपग्रह तयार करण्याचा. उपग्रहामार्फत टेलिन्हिजन सेड्यांत न्यायचा. केवढी अचाट कल्पना ही ! लोकांचे हित व्हावें ही केवढी कल्पक ! या प्रकल्पाचे आराखडे वाचतांच त्यांच्या मार्गे असलेल्या विशाल बुद्धिमत्तेची, दूरदृष्टीची, कल्पना येते. डॉ. विक्रमभाईंनी पुढील १०।१२ वर्षांत काय काय काम करावयाचे आहे याचा आराखडा छापून तयार आहे व तो प्रसिद्धही केलेला आहे. त्या आराखड्याच्या पानापानावर डॉ. विक्रमभाईची अदृश्य मूर्ति आढळते. खेडोपाढी टेलिन्हिजन नेण्याची त्यांची योजना अशीच त्यांच्या कल्पकतेची, दूरदृष्टीची, व भारतीय जनहितरक्षणाची साक आहे. उटकमंडचा रेडिओ - टेलिस्कोप बनविण्यांत कर्तव्यारांना त्यांनी प्रोत्साहन दिले होते. अहमदाबाद येथे त्यांनी नवीन संशोधन शाळा उपग्रहासाठीच काढली.

अनेकांना अनेक कायाति मग्न ठेवणारा, त्यांना पुढील दहा वर्षांचा कायंक्रम आखून देणारा हा तेजस्वी बुद्धीचा, योजकांचा, राजा होता.

आपल्या परिश्रमाचे योग्य ते चीज होईल, आपले श्रेय कोणी हिरावून

घेणार नाही याची खाकी शास्त्रज्ञांना आणुन देयांत डॉ. विक्रमभाईनी फार मोठी कामगिरी केली. शास्त्रज्ञांची ही खाकी डॉ. विक्रमभाईनी काप्रम. ठेविली होती. दरसाल सुमारे दीड्यो नव्या चलाख व हुशार पदबीधर विद्यार्थ्यांना कडक तपासणीनंतर शिकवण्यासाठी घेऊ तथार करावयाचे व नंतर त्यांना आपल्या वाढत्या परिवारांत साभावून ध्यावयाचे हा त्या अणुखात्याचा उपक्रम प्रथमपासून चालू आहे. १९७१ साली १४ व्या कोर्ससाठी १६७ पदबीधरांची निवड झाली आहे.

निरनिराळच्या खास शास्त्रांसाठी शिक्षण, शिविरे, परिसंवाद, तात्पुत्रे वर्ग असे अनेक प्रकार चालू असतात. जगभर विद्वान - परिषदांसाठी पुष्कलज्ञण प्रदेशी जातात. एकदरीने त्या शास्त्रांत प्राविष्ट्य मिळविलेल्या, मिळविणाऱ्या; अभ्यासकांची, संशोधकांची ही भारतांतील मोठी खाण आहे. युनेको बळव आंक महाराष्ट्र साठी शास्त्रीय व्याख्यानमाला गुणफलांसाठी त्यानी आपल्या खात्यांतील जाणकरांची यादी दिली. स्वतः व्याख्यानासाठी वेळ खर्च करणे त्यांना मात्र नव्हते. जपानी लोकांनी अणुशक्ति विज्ञानांत किती जपाठिशाते प्रगती केली आहे हे त्यांनी सांगितले.

पहिल्याच भेटीत त्यांचे इतके अगत्य व मनमोकळेपणा असे कीं जास्ती कांही जन्मोजन्मीची भैकी. त्यांच्या शांत स्वभावामुळे त्यांच्याशी पुष्कल बोलावेसे वाटे. पण त्यांची भेट घेणाऱ्यांची लांबच्या लांब रांग पाहूतां, पुढील महिना दोन महिन्याचे ठरलेले कार्यक्रम व वारंवार येणाऱ्या टेलिफोनची गडबडः पाहून अशा व्याप्र महाभागाचा वेळ घेणे योग्य नव्हे असे सहज वाटावे.

स्वभावांने शांत, मृदु भाषी, आणि क्षणाधीत आत्मीयता प्रस्थापित करणारे डॉ. विक्रमभाई झूणजे आनंदी वृत्तीचे आदर्श होते. त्यांच्या वागण्यांत, बोलण्यांत, एक प्रकारची सहजता होती. कसल्याहि तच्छेचा कठोरपणा त्यांच्या मनास पटत नव्हता. असा स्वकर्तव्य दक्षतेचा आदर्श सांपडणे कठीण.

असा प्रज्वलित बुद्धिमत्तेचा शास्त्रज्ञ तथार कुठे झाल ? त्यांचे गुरु कोण ? इत्यादि गोष्टींविषयीं पुष्कल लिहितां येईल. डॉ. साराभाईच्या प्रज्ञेवद्दलचे श्रेय प्रथमतः त्यांच्या मातापित्यांकडे जाईल. अंबालालालनी शिक्षणाप्रीत्यर्थ केलेल्या प्रयोगाचे याथातस्य भूत्यमापत अद्याप कुपी केले नाहीं. त्यांच्या घरगुती शिक्षण प्रयोगाचे दृश्य फल झूणजे विक्रमभाई असे स्पष्ट दिसते. प्रयोग करण्याची अमर्याद हौस व ती हौस पुरविष्यासाठी लागणारा भरपूर पैसा गाठी असल्याने अंबालालनी आपल्या या पुन्नासाठीं केवढीतरी विज्ञानशालाच सज्ज केली.

अंबालालभाईचा विश्वास संपादन केलेले रा. खेर हे कांही वर्षे विक्रमभाईचे गुरु होते. अंबालालनी चालविलेली ही धरगुती शाळा एका दृष्टीने लहान पण दुसऱ्या दृष्टीने मोठी होती. कॉलेजमध्ये जाण्यापूर्वीपासून विज्ञानाचा छंद विक्रमभाईना होता. त्यांचा कल मनापासून जोपासला बडिलानी. शिकवणच अशी कों अव्याप्तिवाची कार्य करण्यात गोडी वाटावी. गुजराय कॉलेज व बंगलोर या ठिकाणी आपल्या आवडीच्या विज्ञान शास्त्रे अधिकाधिक संशोधन करण्यांत डॉ. विक्रमभाई सतत रभत असत.

आंतरराष्ट्रीय अणुशास्त्रीय तज्ज्ञ म्हणून मान्यता पावलेले डॉ. विक्रमभाई आज आमच्यात राहिले नाहीत, सहावर्षीपूर्वी डॉ. भाभा रेले. एकदोड महिन्यांपूर्वी ही ही डॉक्टरसाहेब रेले. कौ. भाभांची प्रचंड जबाबदारी सहज पेलणारे, व आपल्या कृत्याने भारताची मान ज्यांनी उंचावली अशा अद्वितीय बुद्धिमत्तेचा व समतोल वृत्तीचा, अनेक शाखाधिपांचा विश्वास संपादन करणारा, हिरा आमच्यातून कठोर मृत्यूने हिसकाबून घ्यावा व सर्व भारताला दुखसागरांत लोटावे ही घटना अत्यंत दुखद आहे. परमेश्वरापाणी एकच प्रार्थना आहे की अशा थोर व्यक्तीला चिरंतन जाति दे !

X

X

X

पूज्य गुरुवणी महाराज पुणे यांचा आशीर्वाद

“आपण सर्वज्ञ मोठ्या निष्ठेने श्रीसाईलीला हे मासिक चालवीत असल्याचे समजून संतोष झाला. आपल्यातके मासिक इकडे येत असते. श्रीकृष्णने मासिक चालवीत म्हणून श्रीचरणी प्रार्थना आहे.”

विचार मौक्तिके

गी

“प्राच्य व पाश्चिमात्य” ह्या आपल्या ग्रंथात विवेकानन्द म्हणतात –

जग हे युद्धक्षेत्र आहे. संग्राम करून आपला मार्ग मोकळा करून द्या. वीरभोग्या वसुधरा. पुरुषार्थ दाखवा. साम, दाम, भेद, दंड इत्यादि नीतीचा उपयोग करा, तरच तुम्ही धार्मिक. जोड्यांच्या ठोकरा नि लाशा खाऊन घृणास्पद जीवन जगत राहणाऱ्यास इहलोकी व परलोकीहि नरकभोग, हे लक्षांत ठेवा. स्वधर्म पाला. अन्याय करू नका. अत्याचार करू नका. पण त्याच बरोबर अन्याय सहन करू नका. अन्याय करणे पाप आहे व अन्याय सहन करणे हे महात्याप आहे. तुमच्या गालावर कोणी थप्ड मारली तर उलट त्याच्या गालावर तुम्ही थप्ड लगावणार नाहीं तर तुम्ही पाप केले असे होईल. हेच शास्त्र आहे. हीच नीती आहे. हाच तुमचा भंत्र असू द्या, तरच तुम्ही जीवन जगण्यास लायक व्हाल. मनमध्ये सुखदुःखाच्या लाटा येतात, व जोपर्यंत मन म्हणजे मी अशी आपली भावना असते तो पर्यंत सुखदुःखाच्या लाटांनी आपण बेजार होतो. पण मी म्हणजे त्या मनापलीकडील दिव्य शक्ति अशी आपली भावना होते तेव्हां किनान्यावर उमे राहून त्या सुखदुःखांच्या लाटांकडे आपण मौजेने पाहू शकतो. स्वतःच्या मनोव्यापाराकडे मध्यस्थपणाने त्या दिव्यशक्तीच्या चञ्च्यातून पाहणे हीच आनंदाची गुरुकिली आहे. परमार्थाच्या प्रांतात सुखदुःखाच्या पलीकडे जाणे ह्या गोष्टीला फार महत्व आहे. सुखदुःखाच्या पलीकडे जाणे म्हणजे आपल्या भावना मारणे नव्हे. सुखदुःखाच्या पलीकडे जाणे म्हणजे सुखाच्या वेळी सुखी भाणसासारखे वाणणे व दुःखाच्या वेळी दुःखी माणसासारखे वाणणे, पण सुखदुःखामुळे आपल्या मनाचा तोल दिघडून देणे. ‘समत्वं थोग उच्यते।’ समतोलपणा म्हणजे योग हा गीता सांगणाऱ्या कृष्णाचा महामंत्र आहे.

जो वरी न जाई भननाचा तोल । तो वरी वाजे गीतेचा ढोल ॥

असे सार्थत्वाने आपण म्हणू शकू. आपल्या हृदयात जो ईश्वर आहे त्याला पाहता आले पाहिजे. आपल्या हृदयातल्या देवाचा शोध व बोध म्हणजे परमार्थ. हा शोध व बोध होण्यास ज्ञान पाहिजे, कर्म पाहिजे, भक्ति पाहिजे. ज्ञानाची स्फूर्ति, कर्माची शक्ति, व भक्तीची शांती म्हणजेच परमार्थ मूर्ति.

अंतकरणरूपी समुद्रात खोल बुडी भारून आपण हृदयस्थ परमेश्वराला पाहू लागलो म्हणजे सुखदुःखांच्या शिपल्यातून आनंदाचे भोती बाहेर येतात. मनुष्य सुखासाठीं धडपडतो असे म्हणतात, पण हे अर्धसत्य आहे. पूर्ण सत्य असे की मनुष्य आनंदासाठीं धडपडतो. घ्येयाच्या मार्गे लागून कितीतरी महाभाग जाणून बुजून दुःखी जीवन पत्करतात. याचे कारण त्या दुःखी जीवनांत देखील त्याना आनंद वाटत असतो. राजद्रोहाच्या खटल्यात लोकमान्याना कडक शिक्षा झाल्यावर किती तरी लोक दुःखाने रडले. पण त्या दुःखांत लोकमान्याना आनंद

वाटत होता. त्या रात्री ते आनंदाने झोपी गेले. मनाच्या वेलीला आनंदाची फुले येतात, पण केळ्हां? तर त्या वेलीला अंतरंगातील ईश्वराच्या ओळखीचे पाणी घातले तर, तुम्ही जसे आपल्यावर प्रेम करता तसे शेजान्यावर प्रेम करा, परोपकार म्हणजे पुण्य, परपीडा म्हणजे पाप, हेच अठरा पुराणांचे सार आहे. त्यस्थ व्हा. हृदयस्थ पहा.

×   ×   ×

जे कां रंजले गंजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले ॥
तोचि साधू ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ॥
मृदु सवाहु नवनीत । तैसे सज्जनांचे चित्त ॥
ज्यासि आपणीता नाहीं । त्यांसि धरी जो हृदर्थी ॥
दया करणे जे पुरांसी । तेचि दासा आणि दासी ॥
तुका म्हणे सांगो किती । तोचि भगवंताची मूर्ति ॥

(जणूं साईबाबांचे हें वर्णन तुकाराम बोवांनी तीनशे वर्षापूर्वी लिहून ठेवले होते. 'साधूना एकरूपता' म्हणात ती ही अशी!)

×   ×   ×

साधू ऐसा चाहिये जैसा सूप सुभाष ।
सार सारको गहि रहै थोथा देइ उडाय ॥
जाति न पूछो साधुकी, पूछि लीजिये ज्ञान ।
मोल करो तलवारका एडा रहन दो म्यान ॥   — कबीर.
(कबीरांचे हे चारों वर्षापूर्वीचे वर्णनही साईबाबांशी तंतोतंत जुळणारेच आहे.)

×   ×   ×

सृष्टीचे नियम शोधून काढले म्हणजे सृष्टीचे रहस्य समजले असें नव्हे. जसें, गुहत्वाकर्षणाचा नियम समजला तरी हें आकर्षण कां व कशामुळे होतें हें गूढच आहे. एस्ट्रोजनच्या क्षावामुळे मातृत्वाची भावना स्त्रीच्या मनांत विकास पावूं लागते असा शोध एकाने लावला. पण ज्याने हा शोध लावला त्याला मातृत्वाची भावना किंवा भातेचे वातसल्य कळले असें म्हणतां येईल काय? हा एक बालिश आणि व्यापक गैरसमज जडवादानें निर्माण केला आहे.

वाटेल तो सिद्धान्त मांडण्याचे व आपल्या विद्रूतेचे प्रदर्शन करण्याच्या स्वातंत्र्याचे इतरांनी समर्थन करावें अशी जडवाद्याची अपेक्षा असतेच असते. म्हणून जडवादांचे सर्वत सोपे, पण समर्पक, उत्तर हेच आहे कीं सरल जडवाद्याला आपण विचारावें "तू स्वतः जड आहेस कीं नाहींस?" जर 'आहेस' तर तुझ्या मताला काहीं किमत नाहीं. जर 'नाहींस' तर तुझें म्हणाऱ्ये तुझ्याच तोंडाने खोटे ठरतें. एकाही जडवाद्यानें आजपर्यंत या प्रश्नांचे प्रामाणिक उत्तर देण्याचा प्रयत्न केलेला नाहीं.

— प्रा. नारायणशास्त्री ब्रविड.

विज्ञानाची लक्ष्मणरेषा

३५

आध्यात्मिक क्षेत्रांत व वैज्ञानिक क्षेत्रांत अंधश्रद्धा उपयोगाची नाही. पण तुलनेने वैज्ञानिक अंधश्रद्धा अधिक भयावह होय. परंतु प्रत्यक्ष विज्ञान व वैज्ञानिक यां पेक्षाही विज्ञानपूजकांचे, विज्ञानाच्या निर्सर्ग स्तुतिपाठकांचे, जें आज मानवी मनावर चौकेर आक्रमण चालू आहे तें कोणत्याही संहारक अष्वस्त्रापेक्षां अधिक ग्रलयकारी व मानवतेच्या दृष्टीनें अधिक चित्ताजनक आहे.

अध्यात्माच्या बाबतींत अंधश्रद्धा निर्माण झाली तरी तिने सर्वकष जीवनमूलांची सर्वेहोलपट झाली नाही. तें अवशिष्ट कार्य आज वैज्ञानिक स्तुतिपाठक पार पाडीत आहेत.

विज्ञानाची प्रगति, म्हणजे बौद्धिक प्रगति, ही सुद्धां अलेर ऐन्द्रिय विकासां- तव गणली जाते.

विज्ञानाचे पिशाच्च यान्या मानवतेचीच होली पेटवील. विज्ञानाने माणसाची विज्ञार शक्तीच नष्ट करून मानवाला एक यंत्र केले. वैज्ञानिक प्रगतींत आघाडीवर असलेल्या देशांतून हें स्पष्ट दिसून येते.

विज्ञानाने निसर्गशक्तीच्या मार्गे असणाऱ्या तत्त्वाचा बोध कदापि होणार नाही. पर्वत कां चालत नाहीं आणि मुऱी कां चालते याचें उत्तर विज्ञानाजवळ नाहीं. अशीत विज्ञानाला मर्यादा आहेच व त्याने मानवाचा अमर्याद विकास होणार नाहीं.

भौतिक विज्ञानाने मानवाच्या सुख-साधनांत (सुखांत नव्हे) अमाप भर यातली आहे. तहान भागविष्यासाठीं खरी भरज फक्त पाण्याचीच असते. भांड कोणतेही चालू शकते. परंतु केवळ भांडचांच्या ढिगानी तहान भागणार नाहीं. कार तर त्यावरून तुमची श्रीमंती व भांडचांचा सोस व्यक्त होईल.

भौतिक विज्ञानाने माणसाच्या मनाची प्रवृत्तीच अशी बदलून टाकली आहे की कितीही विषय प्राप्त झाले तरी अतृप्तीच वाटावी. अभिलाषा, प्राप्ति आणि भोग या विपुटींत मानवी जीवन आज इतके गुरफटले आहे की प्रतिक्रिया म्हणून त्याच्या दुःखांनाही सीमा राहिली नाहीं. सुखाची अपेक्षाच करावयाची असेल तर तिचे स्थान बाहेर नसून तें आंत आपल्याजवळ आहे. दुःखसुद्धां बाहेर नसून आंतच आहे. (म्हणजेच 'तुझें आहे तुजपाशीं । परि तूं जागा चुकलासी ॥' हें तुकाराममहाराजांनी जाणले, म्हणूनच ते भहान् संत व द्रष्टे.)

भगवान् पतंजलींनी आसक्तीलाच भनाचा क्लेश म्हटले आहे. विज्ञानाने निर्माण केलेल्या आसक्तीमुळे व भोगप्रवृत्तीने माणसाला सर्वस्वीं हतबल, हताश व अगतिक करून सोडले. स्वतंत्र माणूस सर्वांशाने परतंत्र झाला.

— श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर.

विज्ञानेन बुद्धि वाढविली, पण सहगुण वाढविले नाहींत. उलट, दुर्गुण मात्र भरमसाठ वाढविले. प्रत्येक दुर्गुणाच्या हातांत शस्त्राचें बळ पुरविलें, इतकेच नव्हे, तर प्रत्येक दुर्गुणाचे शास्त्र देखील बनविलें. चोरी, हिंसा, असत्य भाषण, मद्यपान, व्यभिचार इत्यादि गोष्टीचे शास्त्रीय भाषेत समर्थन करणे हेच पुरोगामित्व ठरते. एक सोपा शब्द 'भूक' हा सगळ्या दुर्गुणांचे समर्थन करतो. भुकेचे महत्व कोण नाकारतो? पण भुकेसाठी प्रत्येकाने राबावें व समाजानें त्याचा योग्य तो मोबदला द्यावा. याचा अर्थ असा नव्हे कीं भुकेसाठी केलेले प्रत्येक नीच कर्म समर्थनीय आहे.

— द. दि. प.

×

×

×

निरनिराळ्या आचार्यांनी गीताप्रणीत धर्माचे निरनिराळे अर्थ लावले. अद्वैतवादी शंकराचार्य, शुद्धाद्वैतवादी वल्लभाचार्य व विशिष्टाद्वैतवादी रामानुजाचार्य हे आपापल्या परंपरेन थोर विवान् होते. त्याचप्रमाणे निवार्क, भृत्य, मधुसूदन सरस्वती हेही प्रकांडपंडित होते. पण यांनी जनतेंत बुद्धिभेद माजवून धर्माच्या क्षेत्रांत सांबळा गोंधेल निर्माण केला. मध्युमीन संतानी भक्तिमार्गविरच भर दिला. त्यांतल्या त्यांत ज्ञानेश्वर व एकनाय यांनी ज्ञानमार्गाचे महत्व, तुकारामांनी केवळ भक्तीचे महत्व, व समर्थांनी कर्ममार्गाचे महत्व त्या त्या कालानुरूप सांगितले. पण सगळ्या धर्मांचे उद्दिष्ट काय? तर, माणस स्फृणजे मानव हा दानव न बनतां देव बनावा हेच. याबद्दल कुणाचे दुभत नाहीं. पण केवळ भक्तीचे महत्व, देवांचे दयालुत्व, अनन्यशरणता इत्यादीचे वारंवार चर्चितचर्चण करणे हे घ्येयाला किंवा व्यवहारालाही धरून होईल काय? माणसाने आपले विहितकर्म करतां करतां 'भक्तियोग' कसा साधावा (स्फृणजे नाशांनी केले त्याप्रमाणे प्रपंचात राहून परमार्थ कसा साधावा) कीं ज्यायोगें जगाच्या कार्यात भाग घेऊनही आपल्यास अधिक उत्तम मानव होता येईल किंवा देवत्वाप्रत पोचतां येईल हात विचार अध्यात्मवाद्यांनी करावयाचा आहे. विहित कर्मकडे दुर्लक्ष करून आपण भक्तमार्गी झालों तर जगाच्या व्यवहारातही आपण मागें पडू. राष्ट्रीय दृष्टीनेही आमचे नुकसानच होईल. स्फृण सिद्ध पुरुषांसेरीज इतरांनी आपले विहितकर्म न सोडतां भक्तियोगाचे आचरण केले पाहिजे.

— द. दि. प.

श्रीसाई - कीर्तनमाला

(भारतात सत्पुरुषांचीं चरित्रे ठिकठिकाणीं मोठ्या आवडीनें गाइलीं जातात. हें कायं विशेषें करून कीर्तनांतून होत असते. अनेक सत्पुरुषांच्या चरित्रावर त्यांच्या भक्तांनी कीर्तनोपयोगी आख्यानें रचलीं आहेत, व त्यांमुळे त्या सत्पुरुषांच्या कायीचे संकीर्तन गांवोगांव सुलभतेने होत असते. परंतु श्रीसाईबाबांच्या चरित्रावर अशीं कीर्तनोपयोगी आख्यानें उपलब्ध नसल्यामुळे वाचांचे सविस्तर चरित्र कीर्तनकार लावीत नाहींत. ह. भ. प. (प्रा.) व. दि. परचुरे हे वरीच वर्षे वाचांचे चरित्र कीर्तनांतून सांगत आहेत. परंतु हीं आख्यानें प्रसिद्ध केल्यास त्यांचर लाभ याच्या कीर्तनकारांस व त्यांचे द्वारा सर्व लोकांस मिळेल अशी प्रेमाची सूचना द्यावा साईभक्तांनी केल्यावरून तीं साई-लीला मासिकांत १३७२ पासून क्रमणः प्रसिद्ध करीत आहोत. रसिकांनी आपले अभिप्राय आम्हांस अवश्य कळवावेत.

— संपादक.)

प्रस्तावना

साधुसंतांमध्ये शेष वनिष्ठ अशा प्रती नसतात. सर्वच साधुसंत अत्यंत निःस्वार्थी, निरच्छ, व 'सर्वभूतहिते रताः' असे असतात. परंतु ज्याच्या त्याच्या भावाने-प्रमाणे सद्गुरुसेवेचे फल मिळते.

मने तीर्थे द्विजे वेदे देवजे भेषजे गुरौ
यादृशीं भावनां कुर्यात् तिद्विभवति तादृशी ॥

'भावेषु विद्यते देवः' याचा अर्थ हाच. सद्गुरुच्या ठायीं जेवढी आस्था असेल तितके सद्गुरु ब्रह्मरूप वाटतात. नाथ म्हणतात —

जंव जंव आस्था अधिक । तंव तंव भेटीची जवळिक ।
साधनांमाजी हें साधन मुख्य । आस्थाचि एक विशेष ॥

आधुनिक संतांमध्ये शिरडीचे श्रीसाईबाबा हे त्याच्या लालो भक्तांना चालते बोलते परज्यूच वाटत. हा केवळ भावनेचा प्रश्न नव्हता, तर ते एक 'चक्षुचे सर्थम्' होते. भाविकांना या बाबत प्रत्यक्ष अनुभव आलेच, पण अभाविकाना व अविश्वासूनाही तसे अनुभव अगदी सहज आले. यामुळे सगळ्या जगतीतले अनेक लोक त्यांचे अनन्य भक्त बनले. केवळ भारतातच नव्हे, तर इतर देशांतहि साईसेवाकेंद्रे स्थापन झालीं. तथापि केवळ सेवाकेन्द्रांच्या संख्येवरून एखादा साधूचा महिमा ठरविणे चूक आहे. साधूचा खरा महिमा भगवंतानी वर्णन केल्या प्रमाणे आहे —

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।

(भ. गी. अ. १८१६६)

जो समर्थ असा साधू आहे तोच असले अभयदान करू शकतो,
पण कृष्णाला ?

'सर्वधर्मन् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज'

असेहे करतील त्यांना, साईबाबांच्या बाबतीतले जे अनेकानेक अनुभव आहेत
(सांगोवांगीच्या गोष्टी नव्हेत) ते या प्रकारचे आहेत. साईबाबांनी सन १९१८
मध्ये विजयादशमीस समाधि घेतली. १९६८ मध्ये विजयादशमीस त्यांच्या
निर्याणाला पश्चास वर्षे पुरीं झाली. तरीहि बाबांनी आश्वासन दिल्या प्रमाणे—

जरी हें शरीर रेलों मी दाकून । तरी मी धाविन भवतांसाठीं ॥

असा अनुभव भक्तांना सर्वक्रम येतच आहे.

कांहीं जुन्या भक्तांनी ज्या हकीकती सांगितल्या त्यांचा समावेश शक्या-
शक्यतेचा विचार करून या सर्व कीर्तनांत केला आहे. परंतु पुण्यकळ थोर भक्तांच्या
सांगण्यावरून श्री. गोविदराव दाभोळकर ऊर्फ हेमाडपंत (बाबांनी दिलेले नांव)
यांचा प्रासादिक ओवीबैठ यंथ 'साई सञ्चरित' हाच मुख्यतः आधारासाठीं घेतला
आहे. त्यांतील ओव्याही ठिकठिकाणीं उद्घृत केल्या आहेत.

X

X

X

पुष्प पहिले

धन्य दिवस आजी डोळियां लाधला । आनंद देखीला धरणीवरी ॥ १ ॥

धन्य झाले मुख निवाली रसना । नाम नारायणा धोष करी ॥ २ ॥

धन्य हें मस्तक सर्वगा शोभले । संतोची पाऊले लागतांचि ॥ ३ ॥

धन्य याचि पंथे चालती पाऊले । दाळियां शोभले कर दोन्ही ॥ ४ ॥

धन्य तुका म्हणे आम्हांसी कावले । पावले पाऊले विठोबाची ॥ ५ ॥

अनुष्टुभू

साईकीर्तनरूपेण सत्सेवारभ्यते मया ॥

साईनाथः प्रसन्नोऽस्तु, कृपादृष्टिं च वर्षतु ॥

संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांचा हा धन्यतेचा अभंग आहे. कोणत्यां
गोष्टी लाधल्यामुळे आपल्याला समाधान झाले याचे वर्णन ते येथें करतात. एका
माणसाला ज्याने समाधान होते त्याच वस्तूने दुसऱ्याला समाधान होईल असें नाहीं.
संगळच्या जगाला ज्या चंद्रोदयामुळे समाधान होते त्याच चंद्रोदयामुळे चोराला

दुख होते. परंतु एवढे मात्र निश्चित कीं जी वस्तु मिळाल्याने क्षणिक समाधान होते व तृष्णा मात्र वाढते ती वस्तु खरे समाधान देणारी नव्हे. प्रत्येकाची धडपड समाधानासाठी किंवा सुखासाठी आहे. परंतु स्वार्थ हा संकुचित व तात्पुरता आहे, तर परमार्थ हा विशाल आणि शाश्वत आहे. परमार्थ याचा अर्थच परम+अर्थ असा आहे. अर्थात परमार्थाचे घेय परम सुखाची वस्तु, अर्थात् परमात्मा, प्राप्त करून घेण्याचे आहे.

ज्ञानोदारय म्हणतात -

सर्वं सुखाचें आगर । बाप रखुमादेवी वर ॥

तुकाराम महाराजांनाहि विटुलाच्या भेटीनें असेच परम सुख झाले. ते म्हणाले, मला हा जो विटुल भेटला आहे त्याचे गुणरूप मी कोठवर वर्णू ? किंतीही वर्णन केले तरी पुरे होतच नाही.

धर्णी न पुरे गुण गातां । रूप दृष्टीं च्याहाळितां ॥

बरवा बरवा पांडुरंग । कांति सांवळी सुरंग ॥

सर्वं संगळाचे सार । सुखसिद्धीचे भांडार ॥

तुका म्हणे याचि सुखा । अंत पार नाही लेखा ॥

माझ्या अडळ, अक्षय, अपरंपार सुखाचे निधान म्हणजे हा पांडुरंग.

(चालू - गगनि उगवला)

सर्वसुख तेथें असे सर्व काळ । शहा तें केवळ नांदतसे ॥

तुका म्हणे दुजे न करीं कल्पात्मों । सर्वदा विश्रांति हरिपायीं ॥

(मला हरिपायीं सर्वदा म्हणजे नेहमी विश्रांति मिळते. माझी सर्व दुखें नाहीशी होतात. शिवाय ती विश्रांति सर्व + दा = सर्व काही देणारी आहे.)

हा विटुल च आतां माझे सर्वस्व झाला आहे. त्याच्या वाचून जगण्याची कल्पना सुद्धां मला करवत नाही.

विटुल सोयरा सज्जन संभाती । विटुल हा चित्तीं बैसलासे ॥ १ ॥

विटुलें हैं अंग व्यापिली हे काया । विटुल ही छाया माझी मज ॥ २ ॥

बैसला विटुल जिव्हेचिया मायां । न वदे अन्यथा आन दुजे ॥ ३ ॥

सकलां इंद्रियां मन हैं प्रधान । तें ही करी ध्यान विठोवाचे ॥ ४ ॥

तुका म्हणे याचि विटुलासी आतां । न ये विसंविता माझे मज ॥ ५ ॥

विटुलाच्या भेटीमुळे तुकाराम महाराज इतके तृप्त झाले कीं देहाचे भानच हृष्पले. देहबुद्धि नाहीशी झाली. देहाच्या नेहमीच्या गरजा ज्या तहानभूक इत्यादि त्याही निमाल्या. ते म्हणतात -

पाहता श्रीभूख सुखावले सुख ।
 डोळचांची भूक न वजे माझी || १ ||
 जिन्हे गोडी तीन अकरांचा रस ।
 अमृत जयास फिकें पुढे || २ ||
 शवणीची वाट चोखाळली शुद्ध ।
 गेले भेदाभेद विरोनीया || ३ ||
 महापळे भत होते जे गांजले ।
 शुद्ध चोखाळले स्फटिक जैसे || ४ ||
 तुका म्हणे माझ्या जीवीचे जीवन ।
 विठ्ठल निधान संपळे || ५ ||

तुकाराम महाराजांच्या या सर्व उद्गारांचे रहस्य हें आहे की विठ्ठलाच्या भेटीमुळे व भक्तीमुळे आत्यंतिक तृप्ति किंवा निरंकुशा तृप्ति झाली. भक्तीचे हेच लक्षण भक्तिपंथाचे आचार्य नारदमुनि सांगतात –

यत्तद्विद्वा पुमान् सिद्धो भवति अमृतो भवति तृप्तो भवति ।
 यत् प्राप्य न किञ्चित् वांछति न शोचति न द्वेष्टि न रमते न उत्साही भवति ॥
 (भक्ति ही अशी वस्तु आहे की जी प्राप्त झाली असतां मनुष्य सिद्ध होतो, अमृतोपम होतो व तृप्त होतो, इतर कशाचाहि इच्छा धरीत नाही, कसलाहि शोक करीत नाहीं व दुसऱ्या कशाचाहि हव्यास बाळगत नाही.)

तुकाराम बुवांच्या तृप्ततेंत व सामान्य माणसांच्या तृप्ततेंत हाच फरक आहे. आम्हाला वाटते कीं उत्तम नोकरी, पैसा, दारा-पुत्र, मान-सन्मान, ऐहिक-सुखसाधने अशा गोष्टी प्राप्त झाल्या कीं आमची तृप्ति होईल. पण या गोष्टी तृष्णा वाढविणाऱ्या आहेत. तृप्त करणाऱ्या नाहीत. यातीने हजार वर्षे या सर्व गोष्टी भोगल्या, परंतु शेवटी त्यांने निवाळा दिला कीं –

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
 तथाप्यनुदिनं तृष्णा यत्तेष्वेव हि जायते ॥
 या गोष्टी कितीहि मिळाल्या तरी तृष्णा अमयदि वाढतच राहते.
 पृथिव्यां यद् व्रीहियं हिरण्यं पश्चवः स्त्रियः ।
 नालमेकस्य तत्सर्वं इति मत्वा शर्म द्रजेत् ॥
 हा सगळा अनुभव घेऊन याति सांगतो –

न जातु कामः कामानां उपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवत्मेव भूय एवभिवर्धते ॥
 (कामोपभोग हे भोगल्याने शमणार नाहीत. अग्नीत तूप ओतल्याने अग्निं शांत न होता अधिकच भडकतो त्या प्रमाणे इन्द्रियांचे आहे.)

इंद्रियांची उपभोग शक्ति नाहीशी आली तरीहि मनाची उपभोगेच्छा कमी होत नाही –

गात्रार्णि शिथिलगयते तृण्णका तस्णायते ।

ज्ञानेश्वर महाराज इंद्रियांचा स्वभाव वर्णन करतांना म्हणतात –

या विषयांवांचूनि कांहीं । आणीक सर्वथा रम्य नाहीं ।

ऐसा स्वभावोचि पाहीं । इंद्रियांचा ॥

तुकाराम बोवानी हे ओळखून वाकी कुठल्याहि गोष्टीची आस न धरतां केवळ विठ्ठलांची सर्वभावे करून आस धरली. इतर गोष्टी त्यांना विठ्ठलापुढे तुळ्य वाढू लागल्या.

जो अमृतांते ठो ठेवी । तो जेसा कांजी न सेवी ।

तेसा स्व-सुखानुभवी । न भोगी कळदी

ज्ञाने. २१३६४

याला उदाहरण चकोराचे –

सांगे कुमुददलाचेनि ताटे । जो जेविला चंद्रकिरणे चोखटे ।

तो चकोर कायि वाळूवंटे । चुंबित असे ।

ज्ञाने. ५११०७

जो चकोर कमलपदाच्या ताटांत चंद्रकिरणाच्या अमृताचे जेवण जेवतो तो कधीतरी वाळूचे खडे देखील काय ?

भगवत् प्राप्तीची ही अवस्था अणी आहे कीं तिच्या लाभापुढे इतर गोष्टींचा तिरस्कार वाटतो व मनुष्य त्या सुखाच्या समाधानात बुडून गेला कीं कुठलेहि दुःख त्याला विचलित करू शकत नाहीं.

भगवान् सांगतात –

थं लब्धवा धामरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्मिथुने न दुःखेन गुरुणारपि विचाल्यते ॥ भ. गी. ६.२२

आहार निद्रादि विषयांनी पणूने देखील समाधान होते. परंतु मनुष्यात या पेक्षां मोठे (म्हणजे आत्मिक) समाधान प्राप्त करून वेण्याची शक्ति आहे. तें समाधान म्हणजे काय या विषयीं श्रीमद् जगद्गुरु आद्यशंकराचार्य लिहितात –

सर्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे कर्मणि सर्वदा ।

तत्समाधानमित्याहुः न तु चित्तस्य लालनम् ॥

या समाधानाचा जो अनुभव तोच धन्यतेचा अनुभव, तो अनुभव सगळ्यां संत महात्म्यांचा एकच आहे.

सा. लो. २

स्वतः आचार्य सांगतात -

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं विमुक्तोऽहं भवग्रहात् ।
नित्यानंदस्वरूपोऽहं पूर्णोऽहं त्वदनुग्रहात् ॥

तसेच नाथांनीहि लिहिले आहे -

हरिचरणों अपरोक्षस्थिती । तेथील क्षणार्धाची जे प्राप्ती ।
त्यापुढे त्रिभुवन विभव संपत्ती । भक्त मानिती तृणप्रथ ॥

भाषवतांतं शुकाचार्यं सांगतात कीं अशी ज्याची स्थिती झाली तोऽवैष्णवाग्रणी किंवा भक्तश्रेष्ठ होय :-

विभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विभृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविदाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्यः ॥

तुकाराम बोवांच्यावर जे निरनिराळे दुर्घं प्रसंग ओढवले त्यामुळे त्यांना आत्यंतिक वैराग्य प्राप्त झाले व त्यानंतर त्यांनी विठोबाची प्राप्ति हेच आपल्या जीवनाचे घ्येय ठरविले. त्यांना रात्रिदिवस दुसरे कांहीं सुचतच नाहीसे झाले. ते म्हणतात -

आणिक दुसरे मज नाही आतां । नेमिले या चित्ता पासोनियां ।
पांडुरंग ध्यानीं पांडुरंग मनी । जागृतीं स्वर्षीं पांडुरंग ॥

आई पासून ताटातूट झालेले लहान लेकरु जितक्या आर्ततेने 'माझी आई कुठे आहे?' असे विव्हळत सुटतेने तशाच आर्ततेने तुकारामबोवा विचारतात-
कोणे यांचीं आहे संगा हा विहूल । जरी ठावा असेल तुम्हर्ह कोणा ॥ १ ॥

लामतसे पायां येतों लोटसाणीं । मात तरी कोणी संगा याची ॥ २ ॥
गुण रूप याचें वानिती त्या संता । मज क्षेम वेतां सुख वाढे ॥ ३ ॥
सर्वस्वें हा जीव ठेवीत चरणी । पांडुरंग कोणी दावी तथा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे गाईकत्सा ताडातोडी । तैसी जासे घडी एकी मज ॥ ५ ॥

अर्थात् एखादी वस्तू मिळाल्यानंतर तृप्ति किंवा धन्यताहि अधिक तितकी ती वस्तू मिळाल्यानंतर तृप्ति किंवा धन्यताहि अधिक.

तुकारामबोवांना धन्यता वाटण्याचें हें एक कारण (विहूलाची प्राप्ति) होय.
महाराजांना धन्यता वाटण्याचें आणखीही एक कारण आहे.
ते म्हणतात-

धन्य हें मस्तक सर्वांगा शोभले । संतांचीं पाउले लागतांचि ॥

तुकाराम महाराज कुठेहि स्वतःला संत म्हणत नाहीत. ते दुसऱ्या संतांना भजतात व त्यांचे गुण वर्णन करतात. तुकारामबोवा स्वतःच श्रेष्ठ प्रतीचे संत असल्यामुळे ते दुसऱ्या संतांची महती ओळखू शकतात.

‘अंतर्निष्ठांच्या खुणा अंतर्निष्ठ जाणती’

समर्थ म्हणतात –

योगी ओळखावा योगेश्वरे । ज्ञानी ओळखावा ज्ञानेश्वरे ।
चतुर तो चतुरे । ओळखावा ॥

म्हणूनच तुकारामवोबा किंत्येक अभंगातून संतांचे वर्णन व स्तवन करतात.
एकापरीने भगवत् भक्त संत हे भगवंता पेक्षाहि श्रेष्ठ, कारण जीवाचे परमसाध्य
जो हरि त्याचीच प्राप्ती संत करून देतात.

कवीर महाराज म्हणतात –

(दोहा) हरिसे जनि तू हेत कर, कर हरिजनसे हेत ।
माल मुलुख हरि देत है, हरिजन हरिही देत ॥

(जनि=नको, हेत=इच्छा, हरिजन=हरीचे भक्त, मालमुलुख=ऐहिक वस्तू)

संत म्हणजे चालते बोलते परद्रव्या.

‘तुका म्हणे संगें कितो । तोचि भगवंताची मूर्ति ॥

मनुष्य कितीहि उदार ज्ञाला, अगदी राजे महाराजे ज्ञाले, तरी ते काय
देणार? हस्ती, घोडे, पालखी, अगदी राज्य सुदा कदाचित् देतील. दुर्योधनानें
नाही का कणाला अंगदेशाचे राज्य दिले? परंतु श्रीकृष्ण परमात्मा समोर
उम्हे असून त्यांच्याविषयी साधा नम्रभावहि दुर्योधन कणाला देऊ शकला नाहीं.
दुर्योधनाजवळच तो नव्हता, तर तो कणाला कुठून देणार? परंतु संतसज्जनांची
योग्यता समर्थ वर्णन करतात —

मोक्षश्रिया थलंकूत । ऐसे हे संत श्रीमंत ।

जीव दरिद्री असंख्यात । नृपती केले ॥

महाराजे चक्रवर्ती । ज्ञाले आहेत पुढे होती ।

परंतु कोणी सायुज्यमुक्ति । देणार नाही ॥

ऐसी संतांची महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा ।

ज्याचेनि मुण्य परमात्मा । प्रकट होय ॥

वास्तविक मनुष्याचा अधिकार फार मोठा आहे.

नाथ सांगतात –

मनुष्य देहीचेनि ज्ञानें । सचिच्चदानंद पदवी घेणे ।

एवढा अधिकार नाशयणे । कूपावलोकने दिधला ॥

परंतु विक्षेप व आवरण या अडथळाचामुळे मनुष्य परमात्म स्वरूपापासून
हूर राहतो. संत आपल्याला त्या ठिकाणी नेऊन पोचवितात. आपण त्यांच्याकडे
गेलो व त्यांच्या चरणांवर भस्तक ठेविले कीं –

आपणा सारिखे करिती तात्काळ । नाहीं काळ्वेळ त्यांलागी ।
या साठी ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात —

तरी तनु मनु जीवें । चरणांसी लागावें ।
आणि अगर्दंता करावें । दास्य सकळ ॥
मग अपेक्षित जें आपुले । तेही सांगतील पुसले ।
जेणे अंतःकरण बोधले । संकल्पा न ये ॥

यथा भगवंताची प्राप्ति हें तुकाराम भहाराजांचे ध्येय होतें तें त्यांना संतांच्या कृपेने व संगतीने मिळाले.

स्वतः भगवंतच या बद्दल सांगतात —

उद्घवा हे ऐश्वी माझी भवित । कैसेनि होय मजसी प्राप्ति ।
भावें धरिलिया सत्संगति । माझी भवित उद्भोधे ॥
मुख्यत्वे संतांची सेवा । हेंचि साधन आवडे देवा ।
संतवचने निजभावा । देतसे तेज्हां निजभवित ॥

६. भा. अध्याय. ११

तुकारामबोवांच्या धन्यतेचीं अशीं दोन कारणे आहेत. एक भगवत्प्राप्ती व दुसरे सत्संगति. या गोष्टी दोहीं भला लाभल्या तेव्हां भला अतिशय धन्यता वाढली, असें महाराज प्रथम पद्धांत सांगतात —

धन्य दिवस आजी ।

हृषीकेशला परत

लेखक - रा. म. नी. पुरंदरे (अड्डोकेट)
(मामील अंकावस्तु पुढे चालू)

ता. २९ मेला आम्ही बद्रीनाथ सोऱ्हे. परत येताना जरी उतार असला तरी तेवढाच वेळ लागला. कारण गाडी उतरताना चढण्याइतकीच दक्षता व जागरूकता ड्रायव्हरला बालगांवी लागली. भुमारे २ वाजतां आम्ही जोशी मठला आले. या दरम्यानचा प्रवास म्हणजे उतार व साधारण तिकीच चढण असा आहे. अशीत बद्रीनाथची चढण ज्यास्त. असो. पुढला प्रवास पूर्वी सारखाच - हुमान चट्ठी, पांडुकेश्वर, पिपळकोटी, चमोळी, नंदप्रयाग, कर्णप्रयाग. कर्णप्रयागला पोचल्यावर संध्याकाळ झाली. आमचे गेट, थांबले. उतारू घाईवाईने उतरले व रात्री करिता निवास्याच्या जागेच्या शोधार्थ बाहेर पडले. कर्णप्रयाग हे फार लहान गाव. वरा स्टॅडच्या दोन्ही बाजूला एकाच रस्त्यावर दुतर्फा वस्ती हे फार लहान गाव. वरा दोन्ही बाजूला एकाच रस्त्यावर दुतर्फा वस्ती यांत्रिकरुना उतरण्यासाठी सोयीच्या जागा फार कमी. आम्ही हमालास वेगळी खोली जिथे असेल तिकडे नेण्याग गांगतरंग. ही जागा आम्हाला महान पडली. खोली जिथे असेल त्याने ८ रुपये मांगितले. आम्हाला पर्याय नव्हता. नाहीतर उघडचावर पडावे लागले असते. खोली मिळाली. खोली भोठी होती, आणखी दोन उतारूंची सोय झाली असती. आतां कोणाला शोधणार? असो. आम्ही दोन खोलीत मोरी म्हणून जो कोपरा होता तेथून पाणी खाली जावयाच्या ऐवजी लेव्हल खाली नसल्यामुळे पाणी तेथे साचून खोलीभर पसरले, व रात्री आमची अंथरणे भिजली. ती सकाळी उठल्यावर पिलून काढून आम्ही वांधाबांध केली. चहा दोन तीन कप घेतला, व आपल्या बस मध्ये जाऊन वसली. बरोबर ५।३० वाजतां गेट सुटले, व मग पूर्वी प्रमाणे तीच ठिकाणे भेटू लागली. सकाळीच छप्रयाग लागले. पण गाड्या कोथेहि थांबल्या नाहीत. नंतर श्रीनगर, कीर्तिनगर व दुपारी १२ चे सुमारास देवप्रयाग आले. तिथे गाड्या चांगल्या दीड तास थांबल्या. आम्ही जे भिजले ते जेवण घेतले. या वेळी येथे इतर खाय पदार्थाची दुकाने दिसली नाहीत. पाणी अगदी दुर्मिळ. येताना जो नळ धो धो वहात होता त्याला एक येंवढिपाणी नाही. देवप्रयाग सोडल्यावर आतां हृषीकेशला दोन एक तासात पोचणार. तेच्हां पुढील कार्यक्रमाचे आमचे विचार सुरु झाले. पहिला विचार हा कीं गाड्या मुनि-की रेती पाशी थांबणार कीं हृषीकेशला बस-स्टॅडवर थांबणार? पण सगळ्या गाड्या दे के सुमारास मुनि-की रेती पाशी थांबल्या. आम्ही उतरलो. सहप्रवाशांना नमस्कार वर्णे केले. विठ्ठला-श्रमपावेतो एक हमाल भिजाला, त्याला ठरविले. सामान घेऊन मी पुढे झालो. मागाहून सावकाश सौ. तारावाईने येण्याचे ठरविले. कारण डोक्यांतील चक्कर-

मी पुढे होऊन विडुलाश्रमांत येऊन पोहोचलो. सौ. ताराबाईला एक दृष्टांत या वेळी अनुभवावयास मिळाला. अगदी विडुलाश्रमाची टेकडी चढण्याचेवेळी एक १६ वर्षे वयाचा मुलगा, काळी पैंट व बुश शर्ट घातलेला, अगदी थेट आमच्या अशोक समरखा दिसणारा, तिथे आला, व म्हणाला, “तुम्हाला चक्कर येते ना ! बरंय, मी तुम्हाला सांभाळून नेतो.” असे म्हणून त्याने हात धरून, सांभाळून, थेट आश्रमापर्यंत पोहोचविल्यावर तिथे त्या मुलाला विचारले कीं, ‘बाळा तू काय शिकतोस ?’ तो म्हणाला, “मी कॉलेजमध्ये एफ्वाय् सायन्सला आहे”. नंतर तो मुलगा आश्रमांत माझे जवळ आला व मला म्हणाला कीं, “माझी आई कोठे आहे ?” मी म्हणालो, “मला माहित नाही.” अर्थात मला माहित नव्हते कीं त्या मुलानेच सौ. ताराबाईस खालून वर पर्यंत सांभाळून आणले. पण तो मुलगा पाहाताच मला अशोक भेटल्याचा भास झाला. असो. आश्रमांत आल्यावर आम्ही वर्वे दांपत्य, राजाभाऊ वगैरेचे आभार मानले व आमची याका सफल झाली म्हणून त्यांस निवेदिले. स्वामीजी कुठे बाहेर गांवी गेले होते. म्हणून त्यांची भेट झाली नाही. कारण सगळ्यांत जास्त आभार त्यांचे मानावयाचे होते. नंतर स्नान वगैरे करून आम्ही ताजे तवाने झाले. रात्रीचे जेवण वगैरे व्यवस्थित झाले. आश्रमांतील मंडळीशी गप्पा वगैरे मारल्या. आमच्या रहाण्यावद्दल, जेवणखाण, चहा वगैरे वद्दल आश्रमाचा चार्ज असा कांहीं नव्हता. पण आम्ही समजून देणगी म्हणून रूपये तीस आश्रमाला दिले.

नंतर हरिद्वारचा कार्यक्रम आखला. हरिद्वारला उत्तरण्याचे ठिकाण राजाभाऊनी सुचविले व त्या ठिकाणाचा पत्ता दिला. तसेच जेवण वगैरे कुठे घ्यावे हे ही नाव दिले. नंतर आम्ही निवांत झोप घेतली. अगदी उघड्यावर आश्रमाच्या अंगणांत चारपाई टाकून त्यावर झोपलो. उघड्यावर झोपल्याने उकडले नाहीं. उलट फार वरे वाटले. वरती निरश्र आकाश. त्यात मधून मधून लुकलुकणारे तारे. पलीकडे तारकांचा राजा जो शशिनाथ तो मोठधा आटाने क्षितिजावरून वर वर सरकत होता. पाठीमागे हिमालय पर्वताची फळी, खालील परिसरात निरनिराळ्या आश्रमातून चमकणारे दिवे. पलीकडे खळखळणारे व एक तन्हेचा सुसंबद्ध नाद लहरी निर्माण करणारे पात्र, त्याच्या पलीकडे स्वर्गश्रम, परमार्थ निकेतन वगैरे आश्रमातून दुरुन लुकलुकणारे दिवे. हे सारे हश्य मनोहारी होते. विशेषत: अलकनंदाच्या खळखळणाच्या प्रवाहाचा निनाद कानात सारखा भरून राहिलेला होता. हृषीकेश ही तपोभूमि. अगदी वेद कालापासून. भरताने, लक्ष्मणाने, रैम्य मुनीने तपश्चर्येस हे स्थान पसंत केले. अशा तपोभूमीच्या पवित्रतेचा थोडा तरी अनुभव आम्हास अल्पकाळ का होईना घेता आला म्हणून आम्हांस धन्यता वाटली.

असो, दुसरे दिवशी (ता. ३१ मे) आम्ही हृषीकेश सोडले. खाली रस्त्यावर आलो, टांगा केला. हृषीकेश बस-स्टॅंड पर्यंत पोहोचण्याच्या अगोदर सुमारे अर्धा फलांगावर टांग्याचे चाक मोडले. आम्ही टांग्यातून उतरलो. सामान हाती घेऊन हव्यू हव्यू स्टॅंड पर्यंत आलो. येथेहि वस्ती मोठी. आश्रम, धर्मशाळा, निवासस्थाने, उपहारगृह, जागोजाग अटढून आली. येथील भरताचे मंदिर, अन्य पवित्र मंदिरे व स्थाने पहावयास वेळ नव्हता, कारण आम्हास हरिद्वार उरकावयाचे होते. येतांता आम्ही तिथे कुठे इकडे तिकडे नेलो नव्हतो. शिवाय हरिद्वार उरकून ता. ३ जूनला आम्हास दिल्लीला राती ६॥ वाजतां देहराडून एक्सप्रेस पकडावयाची होती. हृषीकेशहून बसने आम्ही हरिद्वारला साधारण १ तासांत आलो. सकाळची वेळ. निसर्गसोऽदर्य अत्यंत शोभिवंत दिसले. ठायी ठायी बनराजी, उद्याने, उपवने, फलाफुलांनी उडवलेली दिसून येत होती. झाडे या भागांत पुष्कळ असल्याने बागाबायातून वानरांचे थवे इकडून तिकडे उडवा मारतांना दिसून येत होते. रस्ते चांगल्या स्थितीत ठेवलेले दिसून आले. घरे दारे सुद्धां चांगली पवकी, चुन्याची, सिमेंट कांक्रीटची. दैन्य असे कुठे दिसले नाहीं. उजाड पडलेली, मोडकलीस आलेली; हाळामतीची ओबड धोबड अशी घरें झोपडचा वरैरे कुठेहि दिसून आलीं नाहीत. हरिद्वार-हृषीकेशला यात्रा नेहमीचीच. तेच्हां यात्रेकरूची ये जा ही नित्य चाललेलीच असते.

हरिद्वार

सुमारे १० चे सुमारास सकाळी आमची बस हरिद्वारला हरीकी पैडी या स्टॅंडवर पोहोचली. आम्ही तेथेच उत्तरलो. राजाभाऊ जोशांनी आम्हाला राधाकृष्ण मंदिर, रामघाट, हरीकी पैडी जबल्ज वै ठिकाण लिहून दिले होते. त्या प्रमाणे आम्ही हमालाला सांगितले. त्याने आम्हाला रामघाटावर नेले, पण त्याला राधाकृष्ण मंदिर सांपडेना. त्याला कारणहि तसेच होते. हे मंदिर म्हणजे एक खाजगी घर असून, तळमजल्यावर राधाकृष्णाच्या मूर्ती ठेवल्या होत्या. म्हणून राधाकृष्ण मंदिर, म्हणून कोणी बाहेरवे येतहि नसत. ते घर सुद्धा मुख्य रस्त्यावर आतल्या आत होते, त्यामुळे घर शोधावयास व्यास पडला. त्यात हमालाचा दोष नव्हता. हे मंदिर किंवा घर चांगले स्वच्छ होते. तळमजल्यावर मंदिर असून शेजारीचं मंदिराची मालकीणबाई राहत असते. बाईचे घर खालेला असून त्यांना हरद्वारमधील हे घर वारस हक्काने आले होते. वास्तु नांदती रहावी म्हणून त्यांनी तळमजल्यावर एक लहानसे राधाकृष्णाचे मंदिर बांधले. मालकीणबाई सालातून ३-४ महिने येथे राहतात. वरच्या मजल्यावर यावेकरूना उत्तरराष्ट्राची सोय होती. दोन भोठी दालने असून चांगली प्रशस्त गच्छी होती. त्यावरून चांगली चुनेगच्छी होती. शिवाय एक-दोन लहानशा खोल्या होत्या. उत्तरराष्ट्राचे भाडे माणशी एका दिवसाचे ५० पैसे. संडासाची सोय तिथल्या पढती प्रमाणे बाहेर वेगळी. जेवण आपले आपण करावयाचे. भांडी स्वयंपाकाकरितां मिळतात. आम्ही उत्तरल्यावर कपडे वगैरे काढून थोडी विश्रांति घेतली. नंतर लगेच हरीकीपैडी गंगास्नानास गेलो. गंगास्नान झाले. पाणी फार थंड होते. पाण्याला ओढ होती. लोखंडी साखलदंडाला जर धरून ठेवले नाही तर मनुष्य प्रवाहाबरोबर खाली बहात जावयाचा. स्नान केल्यानंतर आम्ही हरी की पैडीवरील गंगेच्या मंदिरात जाऊन गंगेच्या मूर्तीचे दर्शन घेतले. हरीकीपैडी म्हणजे गंगेच्या जोरदार प्रवाहांत एक लहानसे बेटच आहे. येथें घाट वगैरे बांझून यादिकांना स्नान वरैरेची सोय केलेली आहे. हरद्वार मधील हेच प्रमुख यात्रा-तीर्थ स्नान.

उत्तरापथाची यात्रा येथून सुरु होते. या ठिकाणास मायापुरी किंवा गंगाद्वार किंवा हरद्वार म्हणतात. हरद्वार व हूषीकेश यांना पुराणांतरीं महत्तम तीर्थ-राज म्हणून म्हटलेले आहे. पुराणांत वर्णिल्या प्रमाणे इक्षवाकु वंशीय राजा भगीरथ यांने आपेल्या अधोगतीस पावलेल्या पितरांच्या उद्धाराकरितां गोल स्वर्गात्पूर्व येथे आणली, म्हणून या ठिकाणास गंगोत्री म्हणतात. येथे राजा

भगीरथाने भगवान् शंकराची तपश्चर्या केली. शेवटी गंगा पृथ्वीवर आली. पण तिच्या प्रवाहाचा वेग अनिवार. पृथ्वीवर पसरली तर भूप्रदेश उधरस्त होणार या भीतीनें भगवान् शंकरांनी तिळा आपल्या जटेत ठेवले. त्या विशाल जटेमध्ये गंगा अडकून राहिली. भगीरथाने पुनः तपश्चर्या केली तेव्हां त्याच्यावर संतुष्ट होऊन शंकरांनी आपल्या जटेतील एक बट मोकळी केली. मग त्या वटेच्या धारेतून गंगा पृथ्वीवर अवतीर्ण झाली. म्हणून येथे गंगास्नान करण्याचे माहात्म्य आहे. या कथेचा खरा अर्थ असा आहे कीं गंगा ही प्रथम स्वर्गात-तिवेटांतून—वाहात होती. तिचे पात्र-प्रवाहाची दिशा—इक्षवाकु वंशीय हिमालयाच्या गिरिकंदरांत शंकराच्या जटेत अडकून राहिली, तेव्हां पुनः भगीरथाने महाप्रथल करून हिमालयावरील घनदाट अरण्यातून मार्ग काढून पृथ्वीवर—भारतामध्ये—मैदानावर आणली, ती या ठिकाणी हरिद्वारच्या पाठीमागें हिमालय पर्वतात सुरुवात होते. तीर्थस्थान झाल्याने आता या ठिकाणी शहर वसले आहे. हे ग्रामीन धर्मक्षेत्र, तीर्थ हरिद्वार, हरिद्वार, मायापुरी, गंगाद्वार, या नांवानी प्रसिद्ध आहे. याच ठिकाणी मैलेय ऋषींनी विदुरास भागवत श्रवण करविले. याच ठिकाणी महर्षी भरद्वाजापासून घृताची अप्सरेस पुत्र झाला. त्याचे नांव द्रोणाचार्य. याच्याच परिसरांत सप्तर्षि किंवा सप्तसागर व कनखल तीर्थ आहे. सत्ययुगांत नैमित्यारण्य, द्वापरयुगांत कुरुक्षेत्र, त्याचप्रमाणे लेतायुगांत व कलियुगांत गंगा हे मुख्य तीर्थ मानलेले आहे. पद्मपुराणांत असे सांगितले आहे कीं हरिद्वार अथवा गंगाद्वार, प्रयाग व गंगासागर या ठिकाणीं गोते स्नान केल्यास विशेष पुण्यकारक आहे.

वाल्मीकि रामायणांत आणि महाभारतांत अशी कथा आहे कीं, हिमालयास गंगा आणि उमा अशा दोन मुली होत्या. उमेचे लस शंकरावरोवर झाले आणि तिळा पार्वती असे नांव पडले. गंगा स्वर्गात जाऊन राहिली. रघु-कुलांतील राजा भगीरथ याने आपल्या पितरांना मुक्ति मिळावी म्हणून घोर तपश्चर्या करून गंगेस स्वर्गातून पृथ्वीवर आणली. ती आली पण शंकराच्या जटेत अडकून राहिली, तेव्हां पुन्हा भगीरथाने तपश्चर्या करून गंगेस शंकराच्या जटेत सोडवून आणली. ती विदुसरोवराजवळ मुक्त झाली. तेथून ती पुढी सात धारांनी वाहूं लागली. ल्हादिनी, पावनी, आणि नलिनी पूर्व दिशेने वाहूं लागल्या. सुन्दरी, सीता आणि सिंधु पश्चिम दिशेने वाहूं लागल्या आणि सातवी भगीरथी भगीरथाच्या पाठीमागे चालू लागली. भगीरथाने तेशे कपिल ऋषीच्यां शापाने भस्म झालेल्या सगरपुत्रांवर तिचा प्रवाह आणवून त्यांचा उद्धार करविला.

आजचे हरद्वार हे उत्तर प्रदेशांतील सहरणपूर जिल्ह्यांत गंगेच्या प्रवाहाच्या उजव्या बाजूस वसलेले आहे. याला शैव हरद्वार म्हणतात. वैष्णव हरिद्वार म्हणतात. पुराणांतरी व ऐतिहासिक काळांत याला गंगाद्वार व मायापुरी असा नांवानीं संबोधिलेले आहे. मायापुरी या नांवाने हरद्वार सात प्रमुख तीर्थांत मोडते.

अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका ।
पुरी द्वारादती चैव सप्तताः मोक्षदायिकाः ॥

-ग्रन्थपुराण.

महाभारतांत वनपर्वमध्ये या तीर्थाचा उल्लेख कनकल या नांवाने आढळतो.

कुरुक्षेत्रसमा गंगा यत्रतद्वावगाहिता ।
विशेषो वै कनकले प्रयागे परमं महत् ॥

-वनपर्व.

मत्स्यपुराणांत या तीर्थाचा गंगाद्वार नांवाने उल्लेख आहे.

सर्वव सुलभा गंगा विषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गंगाद्वारे प्रयागे च गंगासागरसंगमे ॥
यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मूत्रास्तेऽप्युनर्भवाः ॥

-मत्स्यपुराण.

नारदीय पुराणांत या तीर्थाला हरिद्वार म्हटले आहे.

हरिद्वारे प्रयागे च मिथुसंगे फलाधिका ।

असे हे हरिद्वार हिमालय पर्वताच्या उत्तरणीस शिवात्मक पहाडाच्या पायथ्याशी आहे. तेथून गंगेचे तीन प्रवाह निवतात. एक मायापुरीतून जातो, दुसरा कन-खलामधून जातो, तिसरा हरिद्वार मधून जातो. मायापुरी व कनखल ही हरिद्वाराची उपनगरे होत. हे तिन्ही प्रवाह पुढे पुनः एकत्र होतात. हरिद्वारला गंगाद्वार म्हणजे हरी-की-पैडी आहे; तेथें गंगेचे मंदिर आहे.

पांचव्या सहाव्या शतकांत प्रसिद्ध चिनी प्रवासी 'ह्यू-एन-त्सैंग' याने भारतां त्रून प्रवास केला होता. तो हरिद्वाराचा गंगाद्वार या नावाने उल्लेख करतो. अल्वेरनी (१०३०) हा गंगाद्वार या नावानेच हरिद्वाराचा उल्लेख करतो. अकबराचा प्रधान व विद्वान् पंडित अबुल फजल हा या स्थानास मायावती व हरिद्वार म्हणतो. सन १३९८ मध्ये तयमूरलंगाने दिल्ली घेतल्यावर हरिद्वारावर हल्ला चढविला होता. येथे मोठी लूट मिळवून त्याने येथील यांत्रेकरूंची कत्तल केली होती.

असो, गंगेचे व गंगासनानाचे महत्व जागोजागी वर्णिलेले आहे. त्यातील काही निवडक वेचे खाली उद्धृत करतो.

श्रोतसामस्मि जान्हवी ।

भगवद्गीता अध्याय १० - ३१.

सर्वं कृतयुगे पुण्यं क्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गंगा कलियुगे स्मृता ॥
न गंगासद्वर्णं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
यद्व गंगा महाराज स देशस्तत्पोवनम् ॥
सिद्धिक्षेत्रं च तज्जेयं गंगातीरसमाश्रितम् ।

-महाभारत-वनपर्व.

दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् तथा गंगेति कोर्तनात् ।
स्मरणादेव गंगायाः सद्यः पाप्यः प्रमुच्यते ॥

-भविष्यपुराण.

हरिद्वारचे माहात्म्य तेथे भरणान्या कुंभमेळ्यामुळे अधिकच झालेले आहे. दरवर्षी ज्या वेळी रवि मेष राशीत प्रवेश करतो, म्हणजे साधारण वैशाख शुद्ध प्रतिपदेपासून, हा येळा भरतो. दर वारा वर्षांतीं कुंभ राशीत मुहु आल्यावर जो मेळा भरतो त्याला कुंभमेळा म्हणतात. या कुंभ मेळ्याच्या वेळी हजारो यात्रेकरू हरिद्वारला गंगासनानास येतात. तसाच तेथे अर्धकुंभ मेळाही कधी - कधी भरतो. कुंभ मेळ्याच्या वेळी येथे भयंकर गर्दी होते. असंख्य बैरागी, साधू, संत्यासी नाना ठिकाणाहून येथे येतात. कधीही दृष्टीस न पडणारे असे महान् योगी या वेळी येथे दृष्टीस पडतात. कधी कधी गंगासनानाच्या वेळी जागे करितां बैरागी, साधू, यांच्यात दंगली होतात. पूर्वी भोगल वादशाहीच्या काळांत असे दंगे झाल्याचे बालरीत नमूद केलेले आहे. हल्ली सुद्धा कुंभमेळ्याच्या वेळी प्रदेश सरकारास विशेष बंदोबस्त ठेवावा लागतो. कधी कधी कॉलन्याची सांख येते व ती आसपास पसरते. कुंभमेळ्याबरोबर दर सूर्यप्रहण, चंद्रप्रहण, अशा वेळी पर्वणी सुद्धा येते. गंगासनानाकरितां येणाऱ्या यात्रिकांची मोठी यात्रा भरते. एवंच हरिद्वार आता वारा महिने यात्रेकरूनी गजबजलेले शहर झालेले आहे. यात्रेकरूना लागणान्या पदार्थांची येथें असंख्य दुकाने आहेत. नुसती मेवा मिठाईची दुकाने इतकीं आहेत कीं त्यांची गणती करतां येत नाहीं. तशीच विविध प्रकारच्या लोणच्याची दुकाने जागोजास आहेत. निरनिराळ्या पदार्थांची लोणची घातलेली दिसून येतात. निदान ५०-६० प्रकार आमच्या दृष्टोत्पत्तीस आले. आपल्याकडे फक्त आंबा, लिंबू, फार झाले तर आवळा, करवंदे यांचीच लोणची माहीत. तसेच धार्मिक ग्रंथांची, पाठ्य पुस्तकांची दुकाने अगणित आहेत. रुद्राक्षांच्या

माळा, मृगाजिने, धावळचा, सोवळी, देवादिकांच्या मूर्ति, सहाणा, चंदनाची खोडे, गंधे, अगरबत्ती यांची ढुकाने गंगाद्वारावर जातांना दोन्ही बाजूनी दाटीने मांडलेली दिसत होती. मोठमोठचा टोलेजंगी धर्मशाळा निरनिराळचा लोकांच्या होत्या. शीख, पंजाबी, मारवाडी, राजस्थानी जास्त. गुजराठी त्या मानामे कमी. महाराष्ट्रीय मुळीच दिसल्या नाहीत. हरिद्वारचे पडे म्हणून एक दोन महाराष्ट्रीय आहेत. मला वाटते हरिद्वारला महाराष्ट्रीय यावेकरू विशेष येत नसावेत.

असो. गंगास्नान केल्यावर आम्ही राधाकृष्ण मंदिरांत परत येऊन प्रथम दिल्लीची बसची तिकीटे ता. २ जूनची काढली, व निश्चित झालो. मग विश्रांति घेऊन मुंबई पुण्यास पवे टाकली. संध्याकाळी गंगेवर गेले. तेथें गंगेची आरती झाल्यावर गंगेच्या पाळांत फुलांचे लहान मोठे द्रोण सोडतात व त्या द्रोणांत तुपाच्या वाती असतात. वाती लावून द्रोण सोडतात व ते पुढे पाळावरोवर बाहात जातात. असे असंख्य द्रोण सोडल्यामुळे पाळाची एक आगळीच शोभा दिसते. गंगापूजनाचा व आरतीचा हा एक विशेष प्रकार आहे. अगदी आठ आण्यापासून ५ रुपयापर्यंत लहान मोठे द्रोण मिळतात. या भागात फुले चिपुल आहेत. केंडू, शेवंती, भोगरी, चाफा, गुलाब, कण्हेरी वर्गारे. संध्याकाळी हरी की पैंढी माणसानी अगदी भरून जाते. आरती वर्गारे झाल्यावर आम्ही शहरांत 'अन्नपूर्णी' या ठिकाणी जेवण करून आलो. वरेच दिवसांत हृषीकेश-मधील आश्रमाखेरीज चांगले जेवण मिळाले नव्हते. 'अन्नपूर्णी' या भोजन गृहांत जेवण कार चांगले मिळाले. गरम गरम फुलके, दोन भाज्या, एक भरपूर तेलांतली व दुसरी. शाखा-आचार डाळी तीन प्रकारच्या. तूर, मूग, उडीद. ज्याला जी पाहिजे ती त्याने घ्यावी. भात देहराडून किंवा दिल्ली तांदुलाचा. फक्त तूप वही नाही. ते वेगळे मिळते. असो. भोजन झाल्यावर आम्ही राधाकृष्ण मंदिरांत परत आलो. तेथे आणखी कांहीं पथिक आले होते. ते आले होते सांगली कडून. मुलगा, त्याची बायको, मुलाचे पेन्शनर वडील व एक त्यांचे समवयस्क गृहस्थ. त्यांच्याशी गपा वर्गारे झाल्यावर त्यांना आम्ही बद्रीनारायणाच्या यावेशी हकीगत सांगितली. पथिकांपैकीं पेन्शनर गृहस्थांना बद्रीनारायणाच्या यावेस जावयाचे होते. पण त्या करितां काय काय तथारी करावी लागते याची ते आमचेपाशी चौकशी करीत होते.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे १ जूनला आम्ही जवळच असलेल्या सप्त सरोवराला किंवा सप्तर्षीला जावयाचे ठरविले. त्या करितां आम्ही सगळांची मिळून एक टांगा केला. साधारण अर्धा एक तासाने सप्तसरोवरावर आलो. तेथें तीन-चार शोभिवंत व व्यवस्थित ठेवलेली निरनिराळचा देवांची मंदिरे आहेत. तेथें

आम्हास स्वामी श्रीराम यांस भेटावयाचे होते. त्यांची उत्तर भारतात वरीच स्थाति आहे. हिमालयातील यात्रावरचे 'स्मृतिकुंड' नावाचे यांचे एक सुंदर हिंदी पुस्तक आहे, ते मी वाचलेले होते. हिंदी भाषेवर त्यांचे प्रभुत्व असामान्य आहे. ते एक विद्वान सत्पुरुष अमून त्यांचा आश्रम सात सरोवरला आहे. ते मुंबई, नागपूर, इंदूर, खालूर, हरिद्वार, या भागात प्रवचनाकरता मधून मधून येत असतात. ते मूळे नागपूर कडील महाराष्ट्रीय अमून त्यांचे वहूतेक जीवन उत्तर भारतात असीत झालेले आहे. महाराष्ट्रास माव त्यांची कांहीहि माहिती नाही. त्यांच्या आप्नेमाचा पता आम्ही विचारत विचारत काढला. गुंदवाने तेच भेटले. त्यांचा आश्रम लहानसा पण सुंदर आहे. आम्ही आमचा परिचय करून दिल्यावर ते आश्रम लहानसा पण सुंदर आहे. आम्ही आमचा परिचय करून दिल्यावर ते आमच्या शरीत बोलले. त्यांनी आम्हाला चहा दिला. त्यांचे 'हस्तियोग' नावाचे पुस्तक आणि 'उद्गीथ' नामक भास्मिक पुरतकमाचा एक अंक आम्ही विकत घेतला; स्वामीजी ध्यान शिकावण्याचे वर्ण मधून मधून घेतात. साधारण ३४ दिवसांचा हा वर्ग असतो. नुकताच त्यांनी तो घेतलेला होता. आम्हाला त्यांनी १०-१५ दिवस आश्रमात येऊन ग्रहण्याचे निमंत्रण दिले. मोठ्या प्रेमाने दांडे १०-१५ दिवस आश्रमात येऊन ग्रहण्याचे निमंत्रण दिले. मोठ्या प्रेमाने त्यांनी आम्हास निरोप दिला. मुंबईच्या मुक्कामांत ते कुणाकडे उत्तरतात तो पत्ताहि त्यांनी आम्हास दिला. आम्ही स्वामीजीच्या आश्रमात वराच वेळ होतो. त्यामुळे आमचे सहप्रवासी आम्हाला शोधीत होते. कारण आम्ही कोठे जात आहोत त्यांना सांगितले नव्हते. शेवटी टांगेवाल्यांने आम्हाला शोधून काढले. त्याने हे त्यांना सांगितले नव्हते. शेवटी टांगेवाल्यांने आम्हाला शोधून काढले. त्याने मुक्कामावर आणल्यावर आम्ही गंगासनान केले, पण जवळच रामधाटावर केले. येथे मुद्दा पाण्याला ओढ आहे. नंतर अमूर्णा भोजन गृहांत भरपूर जेवण घेतले. दुपार नंतर आम्ही शगळे कनकल तीर्थावर गेलो. तेथेहि येणेचा प्रवाह आहे. येथेहि हरिंकी पैडी शारंगे गंगासनामाचे महात्व आहे. येथेहि मंदिरे आहेत. ती मंदिरे फार चांगल्या अवसरेत अगंडली आढळली. दक्षाने जेथें यज्ञ केला, ज्या यज्ञकुंडामध्ये सतीनें उडी घेतली, ज्या यज्ञशाळेचा शंकराच्या गणांनी व वीरभद्राने विघ्नं केला आणि दक्षाचा शिरच्छेद केला, ते हे ठिकाण. यज्ञवेदी दाखवितात. सभोवती मंदिर अमून चोहांधाजूम वरील दक्षयज्ञाची सारी कथा चित्ररूपातै दाखविलेली आहे, व पुराणातले संरक्षृत उतारे जागोजाग संदर्भात दिलेले आहेत. जोजारोच हनुमानाचे एक प्रशस्त मंदिर आहे. कनकल तीर्थावर सुद्धा पंडे असतात. पण हरिंकी पैडी इतकी गर्दी नसते. उतराहि लक्ष्मीनारायण, कृष्ण, यांची मंदिरे आहेत. नंतर आम्ही तेथून शोडथा अंतरावरच असलेला 'अवधूताश्रम' पहावयास गेले. हा आश्रम नवीनच सुमारे ५ गळे वर्षांपूर्वी बांधला गेलेला आहे. एका सिढ्ह-संन्यासी स्वामींनी व त्यांच्या शिष्यांनी हा आश्रम बांधून येथें अनलेल, सदावर्त व धर्मशाळेची व्यवस्था केलेली आहे. येथेहि देवादिकांच्या मूर्ति, सभामंडप वरैरे फार चांगल्या स्थितीत असलेले दिसून आले. स्वच्छता इतकी कीं करच्याचा

एक कण कुठे दिसून आला नाहीं. या आश्रमाच्या भोवतालचा परिसर म्हणजे एक सुंदर बनराजी आहे. त्यांत इतस्ततः नाना तन्हेचे पक्षी स्वैर संचार करीत असतात. झाडी पुष्कळ असल्याने वानरांचे थवे एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर उड्या मारताना जागोजागी आढळून येतात. असो. 'अवधूताश्रम' पाहून झाल्यावर आम्ही परत 'हरिकी-पैडी' ला आलो. गंगापूजनाचा सोहळा पाहिला. आम्हीहि आरतीनंतर वात लावलेले द्रोण पाढांत सोडले. भोजनानंतर राधाकृष्ण मंदिरांत आलो. उद्याची आवरा आवर केली.

तारीख २ जूनला सकाळी उठून रिक्षा करून बस स्टॅडवर आलो. तेथून ८।। चे सुमारास बसने निघालो. येतांना जी गांवे, याहरे लागली तीच परततांना लागली-रुडकी, गंगेचे कालवे, मुळफरनगर, मरेट, मोदीनगर, जम्नाश्रिज, काशिमरी गेट, अजमिरी गेट. ह्या स्टॅडला आमची बस दुपारी २ ला आली. आम्ही उत्तरलो. थांत पुन्हा श्री. सहाय यांच्या निवासस्थानी जाऊन त्यांना तसवी देऊ नये असे आम्हास वाटले. दिल्ली स्टेशनच्या जवळ कुठे एखाद्या साधारणज्ञ हॉटेलात उत्तरावे म्हणून टेक्सीवाल्याला सांगितले, तर त्यांने आम्हांस कॅनेंट सर्कल मद्रास हॉटेल मध्यें आणून सोडले. एका लहान खोलीचे भाडे रु. १०. रोजांचे जेवण, चहा, वेगळा चार्ज. आम्ही उत्तरल्यावर स्नान वगैरे करून सबजी-मंडी मध्ये फोन केला. ते आमची वाटच पहात होते. तेव्हां त्यांना आम्ही सामान स्टेशनजवळ कुठे तरी ठेवून सडे तुमचेकडे येतो म्हणून सांगून संध्याकाळ्ये सुमारास त्यांचे कडे उत्तरावयास गेलो. तिकडे पुनः चहा वगैरे गप्पागोष्टी झाल्या. बद्रीनाथ यालेचे वर्णन, हरिद्वार, हृषीकेशची यात्रा हे सगळे वृत्त कथन झाले. श्रीमती जगदीश यांना बद्रीनाथचा प्रसाद व पंचायतन चिन्ह दिले. रात्री व्यवस्थित जेवण झाले. सकाळी पुन्हा व्यवस्थित अल्पोपहार झाला. स्टेशनवर डेहराडून एक्रेसला कलांची करंडी, चेंबूरला श्री. सहाय यांना देण्याकरिता, वेऊ येतो म्हणून सुशील म्हणाला. आम्ही नंतर सर्वांचा निरोप घेऊन, त्यांचे आभार मानून, मद्रास हॉटेलमध्ये आलो. सकाळ पासून माझी तव्येत जराशी नादुखल झाली. रात्री सतत पंख्याचे वारे व एअर कंडिशन्ड जागेमुळे थोडी थंडी वाजली. तेव्हां दुपारी थोडासा तपहि आला. दुपारी तीनला आम्ही मद्रास हॉटेल सोडले व दिल्ली स्टेशनवर आलो. नंतर आम्ही स्टेशनवरच बसलो. स्टेशनवर गाड्या येत जात होत्या. एकाच प्लॅटफॉर्मवर दोन गाड्या अन्तराने उभ्या रहात. रात्री ९ चे सुमारास डेहराडून एक्रेसचा दिल्लीला लागणारा डवा प्लॅटफॉर्मवर लागला. कांहीं वेळाने डव्यावरच स्लीपरकोच सीटसूच्या नंबराचा तक्ता लागला. आम्ही नंबर पाहून घेतले. त्या प्रमाणे स्थानापन्न झालो. कांहीं वेळानें सुशील कलांचा मोठा करंडा घेऊन आला. त्यांचे आम्ही आदरातिथ्याबद्दल फार फार आभार मानले. गाडीची शिट्री वाजली. बरोबर वेळेवर गाडी सुटली. रात्री

झोप वरी लागली. उकडा होताच, त्यात मला थोडासा तापहि होता. 'त्रिभुवन-
कीर्ति' च्या माझ्या सरावाप्रमाणे गोळच्या घेतल्या. कांहीं बेळानें ताप उतरला.
मला वरे वाटू लागले. सकाळी गाडी सवाईमाधवपूरला आली. उजाडल्यावर
दे मधील चहा व टोस्ट घेतला. आतां आमची गाडी राजस्थानच्या वाळवंटातून
आऊ लागली. पण तसे आम्हाला गाडीतून जाताना वाळवंट असे भासले नाही.
लहान लहान गांवे, वस्त्या, शेते, ही मधून मधून लगत. स्टेशनावर चहा,
खाण्या-पिण्याचे पदार्थ, भरगूर होते. दुपारी आम्ही डव्यात जेवण घेतले; रत्नाम
व सवाईमाधवपूरच्या दरम्यान पण्याचे रेल्वेची भोजनाची थाळी राजस्थानी
पढतीची असते. चांगली असते. अगदी पाण्यांतील भाज्या नसतात. पापड, आचार
हे पदार्थी चांगले अमतात. भात फारच चांगला असतो. चारचे सुमारास
आम्ही चहा घेतला. रत्नाम पर्यंत गाडी बहुतेक स्टेशनावर थांवते. संध्याकाळी
गोळा स्टेशन आले. आम्ही जेवण घेतले. आतां उकडणे चांगलेच कमी झाले.
झोपही छान आली. मध्य गत्री गाडी मुरतेला आली तेव्हां तेथील गडबडीमुळे
झोपमोड झाली. सकाळी ७ चे सुमाराग आम्ही दाखल झालो. गाडीतून उतरून
घरी आलो. येथे आमची यात्रा संपली. पुढील वर्षी केदार किंवा गंगोत्रीची
यात्रा करण्याचा मनांत संकल्प केला.

X

X

X

अंतर (मैलांत)

मैल

१ हरिहार ते हापीकेश	..	..	१६
२ हापीकेश ते देवप्रयाग	..	..	४४
३ देवप्रयाग ने कीर्तिनगर	..	..	२०
४ कीर्तिनगर ते श्रीनगर	..	..	३
५ श्रीनगर ते रुद्रप्रयाग	..	..	१८
६ रुद्रप्रयाग ते कर्णप्रयाग	..	..	२०
७ कर्णप्रयाग ते चमोली	..	..	२०
८ चमोली ते पिपलकोटी	..	..	१२
९ पिपलकोटी ते जोशीमठ	..	..	१८
१० जोशीमठ ते बदरीगाथ	..	..	२७

समुद्रसपाठी पासून उंची

हरिद्वार	१०००	फूट	हृषीकेश	११०००	फूट
देवप्रयाग	१७००	"	रुद्रप्रयाग	२०००	"
श्रीनगर	१७००	"	कर्णप्रयाग	२३००	"
नंदप्रयाग	३०००	"	चमोली	३१५०	"
पिपलकोटी	५०००	"	जोशीमठ	६१५०	"
पांडुकेश्वर	६०००	"	बद्रीनाथ	१०२४४	"

कांहीं इतर महत्वाच्या ठिकाणीं

हरिद्वार ते देहराडून ते मसूरी
 हरिद्वार ते कोटिद्वार (उंची १३००० फूट)
 हृषीकेश ते चम्बा ते टेहरी ते घरासू ते उत्तरकाशी
 उत्तरकाशी ते गंगोत्री
 उत्तरकाशी ते जमनोत्री
 उत्तरकाशी ते गुप्तकाशी
 रुद्रप्रयाग ते गुप्तकाशी ते उत्तरकाशी
 उत्तरकाशी गंगोत्री ते जमनोत्री
 रुद्रप्रयाग ते गुप्तकाशी ते नालाचट्ठी
 नालाचट्ठी ते श्रीयुगीनारायण
 श्रीयुगीनारायण ते गौरीकुण्ड ते केदारनाथ.

भारत - पाक युद्ध १९७१

शोध व घोष

(न. - द. ग. टिप्पणीग)

दिसें. १९७१ मध्ये १८ निवारिं भारत-पाकिस्तान युद्ध झाले. युद्धकाळ हस्त असला तरी त्याचे परिणाम भारत दीर्घ आणि व दीर्घकाळ होतील. काळाच्या लांबी पेक्षां परिणामांनी लाळो नित्येक पण म्हणजे जगाला व्यापणारी ठरली. रामलीला मैदानावरील पंतप्रधान दृदिराजी यांच्या भेदवर्जना, नंतर विद्युलतेच्या चपलाईने लढाई पुकारणां, त्या मागून धों धों पावसाच्या पाण्याप्रमाणे जवानांचे शत्रुमुलखांत घुसणारे लोट्टे, हवाई दगडाच्या झांझावाती सेपी व नीदलाच्या व्याघ्रमुळी मुसळी या मुळे जण काढ २०० कि. मी. वेगाच्या चक्रीवादलाच्या एकडोंत पाक सापडला आहे की याग असे घटकाभर जगातील राष्ट्रांना वाटले. स्त्रीला विजलीची उगमा ही कविकल्पनेन अशली तरी ती या युद्धांत सत्य-स्वरूपांत दिसली. 'मी दीज होउनी आणि' ही दृदिराजीची आरोळी ऐकून मी मी म्हणणाऱ्याच्या कानठल्या वगल्या, त्यांचे छोळे दिपून रेले व सर्व मुत्सदी जागच्या जागी खिळून राहिले. काणग न जाणो ही बीज आपल्याच डोक्यावर पडायची. भारतीय देवदेवींना हसणाऱ्यांना भारतीय रणचंडी कशी असते हे अनुभवण्यास मिळाले. आपल्या जवानांनी शीर्य, धडाडी, हांलीबांलच्या खेळांतल्या प्रमाणे मृत्युला चेंडू मारणे इकलून तिचाई व तिचाई इकाई हेलकावण्याचे धारिष्ठ व त्यांचे हृस्तपादवुद्धिकोशल्य पाहून पाक जवानांना संभ्रम झाला की हे लोक पृथ्वीवरील आहेत की भंगद वा शुभ्रवस्त आलेले मानव आहेत. या युद्धांत आपल्या पंतप्रधान दृदिरा गांधी यांनी जी मुलादेंगिरी, चपलाई व चारुर्य दाखविलें त्यामुळे अनेक गाढांच्या भूलारेंगिरीला व राजकीय योजनांना धक्के वसून सोसाठचाच्या वाञ्यावरोवर जगा पानीला उडून जाऊन इतरतत: व्हावा तशा त्या झाल्या. ताढ मानेने जगाकडे पुळज्यानें पाहणाऱ्या उंच उंच उमारती भूकंपाच्या धक्क्याने जर्जरी दारवा होतार. जंतांलील धान्य कावळ्या चिमण्यांनी खाऊ नये रहणून जर्जे पकाई खुगगायणे उमे करतात तसें भारतीयांना भयभीत करण्यामार्फी अंगमिने आपले सातवें आरमार वांगला झेताजवळ आणून ठेवले. पण डानभावरील शस्त्रभरारी पाहून त्यांना कळले कीं येंने तर गरुड आहेत, कावळे निमणे नक्केत. असे हीं युद्ध अजून संफले नाही. जे कांही घडले व एकाण्यांनी युद्धसंदी झाली गाचे धक्के मुत्सव्याप्रमाणे सामान्य लोकानाही बसले.

पावसाळयांतील गुळप्रमाणे हें युद्ध आपण महिनेच्या महिने चिंवळत ठेवून दुसरें व्हियेतनाम करूं, आपल्या शस्त्रास्त्राला आणखी एक बाजार पेठ करूं व लांबून दोन प्राण्यांची जीवदेणी साठमारी (रोमन व ग्रीक काळीं हें करमणुकीचे साधन होते) मर्जेने पाहूं अशी मनोराज्ये अमेरिकेची होती. परंतु एकाएकी एकतर्फी युद्धबंदीमुळे सुरुंग लागूत ही सगळी स्वप्ने भंग पावली. सरकारी कडक इषारे असले तरी त्यांतल्या त्यांत साठे करून युद्ध लांबल्यावर हे साठे मनमानेल त्या किंमतीने विकून पैसा करूं अशी आशा बाळगणान्या काळ्याबाजार वात्याचे मनोरे ढासलून पडले. प्रकाशबंदी व युद्धपरिस्थितींत जनतेला लागणान्या विशेष बस्तू खास उत्सव करणान्यांची बाजार पेठ, एक जाऊन दुसरी आल्यामुळे ढासल्ली व आर्ता या मालाचे काय करायचे याची त्यांना चिता पडली. युद्ध कांहीं महिने चालेल असा अंदाज करून एक दोन महिने पुरेल एकढया तांदूळ रांकिल आदीच्या साठधांत निष्कारण बिनव्याजी पैसे गुतवल्यावहूल गृहिणींना हज्जहज्ज वाटू लागली. कांहींतर धान्याचा साठा खराव होऊन निवडण्याची कटकट होईल म्हणून बाजार अफवावाल्यांना दोष देऊ लागल्या. ४-६ महिने युद्ध चालणार व परीक्षा रहू होणार या खालीने पुस्तके बाजूला ठेवणान्या उनाड टप्पू विद्याध्यांची धांदल उडाली. एकाएकी युद्धबंदीमुळे हौशी व व्यावसायिक नदांना भुकेल्याला लाडू मिळावा तसा आनंद झाला. हायसे वाटले. चला. आपल्याल रणभूमीवर नाहीं जमल तर निदान आतां रंगभूमीवर तरी मैदान गाजवतां येईल म्हणून हौशीना, व उपासमार टळली, आतां नाईट मिळेल म्हणून व्यावसायिकांना, उत्साह वाटू लागला. एकंदर जनतेला हायसे वाटले, परंतु सैन्य उभे आहे म्हणून थोडीशी भीतीही वाटल आहे. कीं न जाणो पुन्हां एकदा-हो नेम काय सांगावा विश्वासधातव्यांचा- भविष्यकाळीं काय ताट बाढून ठेवलेले असेल तें असो. त्याची चिता करीत बसण्यापेक्षां येणान्या ताटांतील पदार्थ खाऊन पचविष्याची ताकद कशी मिळवावी याचा विचार करणे व तशी ती मिळविणे हें अधिक शहाणपणाचे आहे. म्हणून झालेल्या युद्धापासून काय शिकावे व येणान्या भविष्यकाळाला यशस्वीपणे तोंड देणासाठीं जरुर त्या सर्व गोष्टींचा साठा आज कसा करून ठेवावा याचा शोडक्यांत विचार करूं

देश सामर्थ्यशाली होण्यास प्रथम तो देश स्वावरुंदी (self-supporting) व्हावयास पाहिजे. इतर राष्ट्रांनी मदत केली तरी त्या मदतीमार्गे त्यांचे संतप्त नसून स्वार्थ असतो व तो साधण्यासाठीं मदत घेणान्या राष्ट्रावर तीं दबाव आणण्याचा प्रयत्न करतात. शिवाय ही मदत केव्हां मिळेल, किती मिळल, किती दर्जाची असेल व केव्हां बंद होईल याचा कांहीं भरंवसा नसतो. पुन्हां, माल देताना त्यांत बनवाबनवी करणे हा आजच्या व्यापारी जगाचा स्वभाव आहे. या सर्व गोष्टीमुळे मदत घेणारे राष्ट्र ऐनवेळीं फशी पडते. या सर्व गोष्टी या युद्धांत

उघड शाल्या, म्हणून पंतप्रधान सांगतात कीं भारताने कमीत कमी मदत घेणे व जास्तीत ज्यास्त स्वावलंबी होत जाऊन आपले सर्वे प्रकारे सामर्थ्य वाढविष्यांत प्रयत्नशील राहणे जरूर आहे. जो वोध राष्ट्राला तोच तीतील प्रत्येक व्यक्तीला. कारण व्यक्तीचे मिळून राष्ट्र होते. यास्तव प्रत्येकाने लहानापासून थोर-पर्यंत स्वावलंबी होण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला पाहिजे. असें झाले तर राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्ति केवळ खाजगीच नव्हे, तर राष्ट्रीय संकटे व हाल अपेष्टा यांना यशस्वी रीतीने तोंड देऊ शकेल. परावरंदी व्यक्ति कुटुंबाला व समाजाला जसें ओळे वाटते तसेच ती युद्धकाळात राष्ट्राला ओळे होते, कारण तिच्यामुळे युद्ध-प्रयत्नात व्यत्यय येतो. स्वावलंबन हैं मंवयीने साधणारे आहे. Practice makes a man perfect हैं या ठिकाणी लागू आहे. लहानपणा पासून ही संवय पाहिजे. असें न केले तर मला मगळ येतय, रंगमंचावर सगळं कांहीं बरोवर करीन असें म्हणून तालमीच्या आढळा वारण्या नटाची ऐनवेळी रंगमंचावर ज्ञाने फजिती होते तशी फजिती गाढाची या जगाच्या रंगभूमीवरील रणभूमी-वर होईल. युद्धाने दिलेला हा धडा आपण आत्मसात केला पाहिजे.

समाजात चालणारे व्यवहार पाहिलेत तर जिकडे तिकडे आपल्याला परावलंबित्व दिसेल. दुसऱ्याते करावें व आपण फायदा भोगावा ही वृत्ति बहुतेक ठिकाणी आढळून येईल. आयत्यावर कोयता मारण्यास सर्व तथार असतात. एकट व आयते यांकडेच समाजाची दृष्टी अधिक. असा समाज हा खरोखर स्वतंत्र नसून तो पारतंत्रांतच असतो. ज्या आयत्यावर भरवसा ठेवून व्यक्तिजगत असते त्या आयत्यांत जरा तणातणी केली कीं या आयतोवाचे जीवन साफ विस्फूलित होते. आपल्या व्यवहारांतील कित्येक वस्तु अशा आहेत कीं अमाचा कटाळा म्हणून त्या आपण आयत्या आणतो. पापडलोणचे-मसाल्यापासून ईशापर्यंत आयते श्रमाविना गिलविष्याकडे वहूतेकांची वृत्ति असते. आपल्या बाजारेठा अशा आयत्यांनी भरभूर भरलेल्या आहेत. आमचे स्वावलंबन किती खालच्या पातळीवर गेले आहे व परावलंबित्व यिती वरच्या पातळीवर गेले आहे थाचा आलेला बाजार पेठांनुन दिगतो. थाला कांहीही कारणे असली तरी हे परावलंबन डावक्याप्रमाणे आपल्याला चारी वाजूनीं हळू हळू वेढीत आहे व एक दिवस बाजार पेठेला आपणांस शरणागति द्यावी लागेल हैं औळखून व वेळीच सावध होऊन शक्य तितक्या लीकर आपण स्वावलंबनाचा अंगिकार केल्यास वरे. कुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःची कामे इतरांना न सांगता आपली आपण शक्यतोंवर केली तर भग गडी-मोलकरणी पुढे जी शरणागति द्यावी लागते ती लागणार नाही. प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःस करतां येणारी कामे स्वतः करून इतरांच्याही कामांत मदत करण्यास प्रयत्नशील राहिले तर त्यामुळे कुटुंबियांत जी स्पर्धा निर्माण होईल तीमुळे घरोघर मानवता व ऐक्य यांची वाढ-

होईल, अप्रत्यक्षपणे राष्ट्रही सामर्थ्यवान होईल. स्वावलंबनानें जीवन सुरक्षा नाहीं तर उलट कळी पूर्ण उमलत्यामुळे फूल जसे प्रफुल्लित होते तसे व्यक्तींचे व्यक्तिमत्त्व फूलन जीवन प्रफुल्लित व आनंदमय होते. स्वावलंबनानें काटकसर साधते. पैसा शिल्लक राहून तो वेळ-प्रसंगी त्या व्यक्तीला वा राष्ट्राला उपयोगी पडतो. शारीरिक ताकद वाढून जीवन निर्भय होते. स्वावलंबनाबद्दल आजपर्यंत भरपूर नीतिपाठ दिले गेले आहेत, वाण आहे ती कृतीची.

स्वातंत्र्य मिळून २५ वर्षे ज्ञाली तरी आपण अजून एका मोठ्या गुलाम-परिसंत आहोंत. ही गुलामगिरी दौदिक आहे. विचार व लेखन-स्वातंत्र्य असूनही आपण आपल्या बुद्धीच्या बाबतीत स्वावलंबन करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं. आपले पोट व एकंदर बाह्यजीवन दुसऱ्यावर अवलंबून असलें तर एकवेळ खपून जाईल. पण बुद्धी परावलंबी-म्हणजे दुसऱ्याच्या बुद्धीवर अवलंबून असणे-फार घातक आहे. दुसऱ्याचे आचार व उच्चार जसे आपण डोळे मिळून घेतो तसे विचारही घेतो. यामुळे बरेच लोक हलक्या कानाचे होतात. कोणी काहीं सांगितले, अफवा भुमका उठवली की आपण त्यावर बैधडक विश्वास ठेवतो. जें ऐकले वा पाहिले त्यावर स्वतंत्ररीत्या आपण विचार करीत नाहीं. उलट जे कांही स्वतंत्र विचारवंत असतील त्याना हे परबुद्धिवाले, आपलेच लोक, हाणून पाडतात. ही गुलामगिरी राष्ट्राला घातक आहे व ती जों पर्यंत आहे तों पर्यंत आपण खन्या वर्णने स्वतंत्र झालेले नाहीं. स्वतंत्र विचारशक्तीत किती सामर्थ्य असते हे आपले पंतप्रधान इंदिराजीनीं या युद्धांत दोखवून दिले आहे. ही एक गुलामगिरी गेली तर तिच्याबरोबर रुढी, जाती, अंधशङ्का वर्गीरंच्या शूळला गढून पडतील.

पाकिस्तानी बुद्धि म्हणजे उसनी शिदोरी. पाकिस्तानी राजकारण म्हणजे बाहुल्यांचा खेळ. बाहुल्यांच्या खेळांत बाहुल्या सुंदर खेळ करतात खरे, पण त्यांना पाहिजे त्या ताल्यावर नाचविणारा सूत्रधार निराळा असतो. कौशल्य बाहुल्यांचे नसून सूत्रधाराचें असते. तसेच पाकिस्तानी खेळाचा बोलविता धनी वेगळाच होता. स्वतंत्र विचारशक्तीच्या अभावाचें हे दोतक आहे. यामुळे राष्ट्र दुसऱ्याच्या आहारी जाऊन दुर्बल होते. ही शोष्ट व्यक्तीच्या व्यवहारालाई लागू आहे. म्हणून जो कांही इतिहास घडला त्यावरून बोध घेऊन आपण आपली बुद्धि स्वावलंबी म्हणजे स्वतंत्र विचार करण्यारी करण्याचा यापुढे कसून प्रयत्न केला पाहिजे.

भारतीय नेतृत्वाचें व जवानांचे नीतिधैर्य ('moral') उच्च पातळी वरील आहे. हें या युद्धानें सिद्ध केलें असले तरी एकंदर भारतीय जनतेचे नीतिधैर्य कोणत्या पातळीवर आहे हें अजून पूर्णपणे सिद्ध व्हावयाचें आहे. भारत जरी तीन युद्धे खेळला तरी ही पवित्र भूमि परकीय शबूच्या पायांनी तुडविली गेली नाहीं, त्याच्या

रणाघांवांनी भारतीय रस्ते खगद केले नाहीत की त्याच्या तोका—वाँब यांचा भयंकर वर्षाव शहरांवर वा जनतेवर आण्या नाही. (तगा तो कधीच न होवो.) यामुळे ज्या प्रदेशांत युद्धाची धुमशनकी होते तेव्हे काय होते याचा आपणांस अनुभव नाही. अशा परिस्थितीत भाग्यांना जनतेवे मनोधैर्य कोणत्या पातलीवर असेल हें सांगणे कठीण आहे. १९८० याची गोदीत याचिल्या स्फोटाच्या वेळी मुंबईकरांची जी धावपल व पलापल याची त्या वस्त गेनेवेली आपले मनोधैर्य किती टिकेल या बद्दल भन थोडे गांवक होते. परंतु आज एक मिठी काल पुढे सुरक्षा आहे व या युद्धांत भाग्यांवांनी पुण्यकल्प संगम व शांतवृत्ति दाखविली. या दूसरे भारतीयांचे मनोधैर्य पुण्यकल्प वाढून असावे असें म्हणावयास हरकत नाही. गेल्या महायुद्धांत उच्च भरोपैशांने प्रात्यर्दिक लंडनवासियांनी जगाला दाखवून दिले आहे. एक नव्हे, दोन नव्हे, गवत ५३ दिवग दिवग-रात्र लंडनवर जर्मनांचा वाँब वर्षाव होत होता. प्रकाण वंदीही होती. तरीही लंडन मधील नागरिकांनी आपले नित्याचे कामधैर्य भालू ठेवले होते. नाटक, सिनेमा, इतर कारभासुकीचे कार्यक्रम, वाजार्हाठ वर्गीक गर्द जण कांही कांहीच घडत नाहीं अशा वृत्तीने चालू होते. केवळ आजापान्नांच्या नांव्याच्या जाणिवेने जगत्या उक्कवर शांतपणे उमे राहून तळाळा जाणारा तो लळान कंसाविअंका, कप्तानांच्या जवाब-दारीची पूर्ण जाणीव ठेवून सर्व गुम्फरूप गेले तरी बुडत्या युद्धनीकवर शांतपणे बसून बुडत्या नीकेला तळापर्यंत रोवत कागणारे कॅ. मुलला व ते लंडनवासीय ही मनोधैर्यांची (मोराल) उत्कृष्ट उत्तमरूपे आहेत. त्यांचा कित्ता भारताने सतत डोळघासुऱ्हे ठेवून आपले नीतिधैर्य अंकडे इन्हावता येईल तेवढे उंचावण्याचा प्रथत्न सतत करीत राहिले पाहिजे. भाग्यांय ही गहज करू शकतील, कारण मुळांतच खाना शौर्य धैर्यचिं बालकदू मिळालें अमर्त. नीतिधैर्य कोसळण्यास कारणीभूत होणारी मोठी शक्ति म्हणजे अफवा, वाजार्हाचा, खोटा प्रचार. म्हणून अफवा न उठविणे, न पसरविणे, खोट्या प्रचाराला पायवंद घालणे ही पथ्ये युद्धकालांतर नव्हे तर शांततेच्या वेळी ही पाळणी पाहिजेत.

भारतीय जनतेचे नीतिधैर्य खचावे व त्या बद्दल जगाचा गैर समज व्हावा म्हणून खोटा प्रचार, थापा, धमक्या वरीरे प्रचारतंत्राचा भरपूर उपयोग पाकिस्तान करीत आला आहे. हे प्रचारतंत्र प्रथम दुसऱ्या महायुद्धांत जर्मनीचा चाणक्य मोवेल्स याने प्रचारात आणले. योटी गोष्ट दहा वेळां सतत सांगत राहिले तर हळू हळू ती लोकांना खरी वाटू लागते, हे त्याच्या प्रचारतंत्राचे मुख सूत होते. अफवा, थापा व धमक्या या योग्ये शब्द राष्ट्रांतील जनतेत घवराट उत्पन्न करू त्याचे नीतिधैर्य, मनोधैर्य (मोराल) कोसळविणे हा असल्या प्रचारा-भागील हेतु असतो. मनोधैर्य कोसळले, घवराट उत्पन्न झाली की मी मी म्हणणाऱ्या वोरांची ही शक्ती खचून हातांतील शस्त्रे गळून पडतात. भग सामान्य माणसांची

अवस्था विचारूच नका. सिंहगडावर मर्दपणे लढणाऱ्या मराठा वीरांचें नीतिधीयं तानाजी पडल्यावर साफ गळाले, पण मासानें तें सावरले. या युद्धांत अधिकारी पळाले म्हणून घबराट होऊन पाकिस्तानी जवान शस्त्रास्त्रे टाकून पळत होते, असें म्हणतात. ऐन युद्धाच्या वेळी अर्जुनाचें मनोधैर्य ढासल्यामुळे तो हातपाय गळून वसला व त्याला पूर्ववत् धैर्याविर आणण्यासाठी भगवंताना गीतार सांगावी लागली. गोवेल्सने आपले तंत्र प्रभावीपणे वापरले; शिवाय त्याकालीं तें जगाला नवीन होते. यामुळे सुरवातीला त्याचा शत्रुप्रदेशांत इतका प्रभाव पडला की मनोधैर्य कोसल्यामुळे एक एक देश भराभर जर्मन आक्रमणाला बळी पडू लाशले. खोट्याचा प्रभाव मर्यादित कालपर्यंत पडतो. पुढे त्याची वाफ जाते व ती गेली कीं हे यंत्र प्रचार करणाऱ्यावरच उलटते. विधावर उतारा हा असतोच. जर्मनीचा जबरदस्त प्रचार व मुसंदी यामुळे हतबल झालेल्या जगाला दिलासा देणारा चर्चिलसारखा युद्धनेता लाभला. विषानें विष मारावें, काट्यानें काटा काढावा तसें चर्चिलनेही थापा मारून गोवेल्सच्या थापा मारत्या. चर्चिलने जर्मनीच्या प्रचारावे फुगे फोडून टाकल्यामुळे नीतिधीर्य कोसळू पहाणाऱ्या राष्ट्रांना पुन्हा नीतिधीर्य आले, गोवेल्सच्या चाणक्य नीतीचा उपयोग पाक युद्धासूर्वीं व युद्धांत भरपूर केला गेला अजूनही होत आहे. पण इंदिराजीनीं बहुतेक फुग्यांतून हवा काढून टाकल्यामुळे पाकिस्तानी प्रचारांचे पितळ उघडे झाले आहे. यामुळे पाकिस्तानी राजकारण हें खोटे व बनवाबनवीचेंच असणार हें भारतीयांना पटले आहेच, पण जगालाही हळू हळू पटू लागले आहे. दुसऱ्या महायुद्धानें गोवेल्सचे प्रचारयंत्र दिले, पण त्याच बरोबर चर्चिल व आतां इंदिरा गांधी उतारा म्हणून दिले. या तंत्राला राजकारणांत मूल्य आहे. पण केव्हां? त्याचा वापर केव्हां किती करायचा याचें अचूक ज्ञान असेल तेव्हां. हें तंत्र सुरवातीला यश देत असेले तरी ठराविक मध्यदि नंतर तें वापरणाऱ्याचाच नाश करतें. आणि असेंच झाले. यावरून आपण हात्र बोध ध्यायचा कीं राजकारणांत काय वा व्यवहारात काय या यंत्राचा जपून व मर्यादित वापर केला पाहिजे. असत्य ठिकाऊ नाहीं, अंतीं सत्याचाच विजय होतो. या तंत्राचा आपल्यावर कोणी उपयोग केला तर गांगरून न जातां स्वतंत्र विचार-शक्तीचा आधार ध्यावा. म्हणजे आपले मनोधैर्य कधीं ढासल्णार नाहीं.

लष्करी सामध्यचिं प्रदर्शन करून भारतावर दबाव आणण्याचा व जनतेत घबराट निर्माण करण्याचा जो एक प्रयत्न करण्यांत आला तो म्हणजे छळी

दाखवून विद्यार्थ्यांना आज्ञा पालन करावयासा लावण्याच्या भास्तर सारखा होता. देऊ दाखवून काम करवून घेणे लोकशाहीला भान्य नाही. पण हें घडले. कारण भारत हा विज्ञानांत इतर बड्या राष्ट्रांमध्ये भागासलेला आहे. हें ध्यानांत घेऊन भारतानें विज्ञानक्षेत्रांत झणाटच्यांने चाल करून इतर राष्ट्रांच्या पंक्तीला बसती येईल एवढे वैज्ञानिक सामर्थ्य संपादन केले पाहिजे. शेतीला प्राधार्य देऊन त्यांतील संशोधनाला व प्रयोगाला जेवढी चालना व मदत दिली जाते तेवढीच विज्ञान क्षेत्रांतील संशोधन व प्रयोग यांना दिली पाहिजे. दरीच भारतीय युद्ध पैशाच्या जोरावर परकीय विकास घेनात. यामुळे भारतीय बुद्धीचा उपयोग त्या देशांच्या सामर्थ्य बढीस होतो. असा उपयोग मुळीच नाहे नये अस नाही. पण सर्वस्वी तसाव व्हावा हें योग्य चालत नाही. राष्ट्राच्या रवावलंबी व्हावयाचे असेल तर सरकारने या गोष्टीची तीव्रतेनं दरभान घेनाऱ्या पाहिजे. सकंस अन्नधान्यामुळे शरीर धृष्टपुष्ट होतें हें खरे; पण विज्ञानांतील नवीन नवीन शोधांमुळे राष्ट्राचे शरीरकवच, लक्षकी यामर्य, धृष्टपुष्ट होते. शरीरावरोवर मनही तितकेच धृष्टपुष्ट झाले नाही तर ज्ञारीस्त्रिया गामर्याचा दुरुपयोग होण्याचा संभव असतो. म्हणून मन सुसंस्कृत व लोकानाम्याप्तमुळी करण्याकडे ही लक्ष देणे जरुर आहे. मन व शरीर यांचा समतोल साधला पाहिजे. अशा दोन्ही सामर्थ्यांनी संपन्न असलेला भारत मानवतेची पताका उंचावूं शकेल.

या युद्धांत एक गोष्ट प्रकारांनी उघड झाली. ती ही कीं पाकिस्तानी सैनिक आपले लक्ष्य अचूक टिप्पण्यांत नमकुदवत निघाले. तर भारतीय जवानांचा लक्ष्य टिप्पण्यांतील हातखंडा उघड झाला. लांबून यातूना वेध घेऊन अचूक मारा करणे आजच्या युद्धांत फार महत्त्वाचे आहे. पूर्वी प्रमाणे केवळ हातधाविवर (man to man fight) काम भागणार नाही. भारतव नेमवाजीच्या कौशल्यांत अचूक व्हारसंधान करण्यांत अधिकाधिक कौशल्य भारतीयांनी संपादन केले पाहिजे. एक एक भारतीय जवान हा एक एक अर्जुन असला पाहिजे. या साठी आधुनिक शस्त्रांचा पूर्वज जो दगड त्याची संगती सोडता कामा नये. जीवनाचे धडे खेळांतून शिकले व गिरविले तर ते मनावर चांगले ठसतात व व्यवहारांत उत्तम प्रकारे उत्तरात. यस्तव आज चालू असलेल्या मैदानी खेळांबरोवर आपले पुरातन खेळ-लगोच्या, दगड मारून फळ पाढणे, वेचक्यांतून दगड मारणे, लपंडाव वर्गेरे लहान-पणचे खेळ-यांना योजनाबद्द उत्तेजन लहानपणी मिळावें व त्यांच्या स्पर्धाही व्हावात. शाळा कॉलेजांतून लक्षकी शिक्षण दिलें जातें तें योग्यच आहे. ठराविक

वयाच्या तरुणांना लज्जकरी शिक्षण सक्तीचे असावे. मात्र हें सर्व करतांना तरुणांची वृत्ति केवळ लढाऊ (war winded) न होण्याकडे कटाक्षानें लक्ष दिले पाहिजे. मानवतेला धक्का न लावण्यारें-उलट पोषण करणारें-असें सामर्थ्य तरुणांत निर्माण करणारी व्यवस्था शिक्षणक्रमांतरे नव्हे तर घरोघरी व्हावयास पाहिजे.

स्काऊटिंग हथा शिक्षणपद्धतीकडे आपल्या देशांत फारच दुर्लक्ष क्झाले आहे. जे आहे ते केवळ दिसाऊ. इंग्लंड, अमेरिका, रशिया यांनी आपल्या देशास जेमेल असा स्काऊटिंगचा उपयोग करून घेतला आहे. भारतानें याकडे दुर्लक्ष केले आहे. मानवता, विश्वबंधुत्व, निधर्मीपणा, लोकशाही वरैरे बद्दल आपण पुजकळ ऐकतो व वाचतो. पण या गोष्टी वाचून वा एकून खन्या अर्थात व्यवहारांत उतरुं शकत नाहीत. या सर्व गोष्टी स्काऊटिंग मध्ये पद्धतशीर रीतीने शिकविल्या जातात. युद्ध व जातता अशा दोन्ही काळीं उपयोगी पडणारे शिक्षण देणारी ही संस्था आहे. युद्ध म्हणजे शस्त्रास्त्राचे असे आपण समजतो हें ठीक. पण जीवन हेंही युद्ध आहे. याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं. आपण कोणत्या ना कोणत्यातरी सीमेवर उभे असतो. 'रात्रंदिवस आम्हा युद्धाचा प्रसंग' हें तुकारामाचे म्हणणे अर्थपूर्ण आहे. युद्ध संपले नाहीं. स्थगित क्झाले आहे. म्हणून आपण सर्वांनी तयार व जागृत राहिले पाहिजे. पंतप्रधानांचे हें म्हणणे या युद्धासंबंधीं असले तरी ते जीवन युद्धालाही लागू आहे. म्हणून आपण सदैव सर्व प्रकारे येणाऱ्या जीवनाशीं जरूर पडल्यास सामना करायला तयार असले पाहिजे. हें Be prepared चे शिक्षण स्काऊटिंग मध्ये मिळूं शकते. लहानपणीं स्काऊटिंगचे शिक्षण व तरुणपणीं लज्जकरी शिक्षण असा समन्वय साधला गेला तर भविष्यात जगाच्या मार्गदर्शकाची जाग भारत उत्कृष्ट प्रकारे भूषवूं शकेल.

कैवल्यवृक्षाच्या तळवटी

(लेखक - शाहीर व्हाडिलकर)

एक गोष्ट

कैवल्यवृक्षापासून जवळन अगमेल्या एका निर्वाण टेकडीवर एक विकालज्ञानी, महान तपस्वी योगागम घालून त्या कैवल्यवृक्षाकडे पहात बसला होता. त्याच्या मनात निरनिगलव्या तन्हेने विचार येत होते. वृक्षाच्या तळवटी चाललेल्या त्या भयंकर मारगमारीचे वर्णन गर्वाना गेझू जावे आणि समजावे म्हणून तो तसा दसला होता. त्याना प्रभाव आणि शक्तिं एवढी मोठी होती की तो जे बोलेल ते सर्व मानवाना गेझू जाणार होते. जणु आकाशवाणीच म्हणाना.

तो कैवल्यवृक्ष गताऱ्य उंच होता. त्याने स्वस्य साधारणपणे उंच अशा नारळीच्या झाडासारखे होते. त्या आडाने गांड गोळ, रंगीवेरंगी आणि तेजस्वी होते. वर चढणे फार कठीण. कारण नद्याताना जागा पाय रोवून ठेवायलाहि नव्हती. इतके ते खोड मुळगुळीत होते. आडाच्या टोकाळा नारळ पाने साधारण नारळीच्या पानासारखी पानरेळी होती. पाने हिरवी गार, रसरशीत आणि चमकदार होती. वाच्याच्या मंद मुळगुळीवरोवर ती पाने हळू हळू हळूत होती. त्या फुलाचा चार पानांच्या मध्यभागी कमळागारणे एक सुंदर फूल उमललेले होते. त्या फुलाचा वास इतका मधुर होता की तो वास आवाणात सर्व दिगांमध्ये भरून जात असे. तितक्या गोड वासाचे फूल वाढी गुणी पाहिले नसेल आणि तसा वासही कोणी घेतला नसेल. जणु काय फूलविलावरील गुलाब, मोरगरा, जाई, जुई, कोणी घेतला नसेल. जणु काय फूलविलावरील गुलाब, मोरगरा, जाई, जुई, रात्रराणी, कभळ वरीरे सर्व फुले पाकान्त करून त्याच्या एकदा केलेल्या परिमलाचा अंश म्हणून तो वास होता की काय न कळे. त्या फुलाचा दिमाख तरी किती ! नऊ पाकळ्या आणि नऊ रंग. दिवगा गुरुर्विं यिरण त्यावर पडल्यावर ते फूल जसे अत्यंत झळाळत असे तसेच रात्रीच्या वेळी चंद्र किरणांनी ते खुलून दिसत असे.

एके दिवशी एक दिव्य फुलपात्राच्या गुरुर्देयाच्या वेळी त्या फुलावर येवून बसले होते. त्या फुलपात्राचे नाव सुरंगा.

सुरंगा पाखरू स्वर्ग लोकातून अधूनमधून इकडे येत असे. ते पाखरू ज्याच्यावर प्रसन्न होईल किवा ज्याच्या हाती लागेल त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणी होते. पाखराचा रंग सोनेरी आणि त्याचे सर्व अंग वेगवेगळधा स्वर्गीय रत्नांनी शोभत होते. शरीर अत्यंत नाजूक, पंख अत्यंत भऊ, डोळे मोत्याप्रभाणे आणि चौंच तांबूस वणाची होती. चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस तसेच मार्गशीर्य शुद्ध पौर्णिमेस ते पाखरू सूर्योदयाच्या वेळी कैवल्य वृक्षाच्या कमळावर येऊन बसत असे. दुसरे दिवशी सूर्योदयापर्यंत त्याचे

तेथे वास्तव्य असे, आणि मग ते निघून जात असे. कोठे जात असे त्याचा कोणाला व पत्ता लागला नव्हता.

एके दिवशी एका वेडसर अशा दिसणाऱ्या माणसाला त्याने सहज वर इटी टाकली असता त्याचे दर्शन झाले, आणि त्याला त्या पाखराच्या सामर्थ्याची कल्पना आली. तो माणूस झटपट त्या निर्वाण टेकडीवर गेला, आणि तेथे प्रशंसन बसलेल्या त्या तपस्व्यास म्हणाला, “महाराज, मला असू एक पाखरु आज पहाटे दिसत्यासारखे वाटल, आणि त्याच्या सामर्थ्याची मला कल्पना आली, आपणासही त्याचे दर्शन केव्हातरी झालेच असेल ना? आपण या विषयी मला काही सांगाल काय?” त्या तपस्व्याने उत्तर दिले, “वेडचा, सुरंगा विषयी मला सर्व ठाऊक आहे, आणि त्याच्या सामर्थ्याची तुझी कल्पनाही बरोबर आहे. तो पक्षी ज्याच्या हाती लागेल त्याला कोणतीही वस्तू कमी पडणार नाही, यात शंका नाही. आता तू एक काम कर. मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमेला एक छानदार दैवी पाखरु या कैवल्यवृक्षाच्या टोकावर असलेल्या नऊ पाकळ्यांच्या अत्यंत सुवासिक अशा फुलावर सूर्योदयाच्या वेळी येऊन बसेल आणि तेथे ते २४ तास राहील. ते पाखरु ज्याला मिळेल त्याला सर्व गोष्टी मिळतील अशी बातमी गावोगाव जाऊन सांग, आणि मग पहा कशा मारामाच्या होतील ते. पण, काय रे, तुला ते पाखरु नको का? तू ज्याअर्थीं बोलत नाहीस त्या अर्थीं तुला ते नको आहे असे दिसते. वेडा दिसतोस, पण शहाणा आहेस.”

त्या वेडचाने ती बातमी सगळीकडे पसरवून दिली. सर्व लोक मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमेच्या दिवसाची वाट पहात राहिले. ज्याला त्याला वाटे की सुरंगा आपल्याला मिळावा. आपणच झाडावर चढून जाऊन त्या पाखराला हळूच पकडून आपल्या जवळ ठेवावे. असाच विचार प्रत्येकाच्या मनांत येत असावा.

कैवल्यवृक्षाच्या एका बाजूस एक फार मोठी भयंकर खोल दरी व दुसऱ्या बाजूस एक मोठी नदी व्हात होती. त्या दरीच्या पलीकडे काही अंतरावर ती निर्वाण टेकडी होती. कैवल्यवृक्षाकडे येण्यास त्या दरीच्या एकाबाजूने वरवर चढून यावे लागत असे. दुसरा रस्ताच नव्हता. आणि परतापलाही तोच मार्ग होता. ती दरी इतकी खोल होती की वर्णन तिचा तळ दिसतच नसे. खोल दरीतून मात्र एका बाजूने वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आवाज ऐकू येत असत. काही आवाज कठोर तर काहीं किकाळ्यांचे, काही रडण्याचे तर काही कण्हण्याचे, काही राक्षसी आवाज तर काही पिशाच्च आवाज, काही कर्कश पक्ष्यांचे तर काही कूर जंगली पशूंचे. जणू काही ते आवाज खायला उठत असत. हे आवाज अत्यंत लांबून जणू पाताळातूनच वर येत होते.

नदीतून त्या कैवल्यवृक्षाकडे पोहून येण्यासही हरकत नव्हती. पण नदीने पाणी अत्यंत वेगाने खळाळत जात असत्याने सर्वानाच ते शवथ नव्हते. शिवाय

ती नदी पुढे काही अंतरावर त्या खोल दरीतच धबधव्याप्रमाणे पडत होती. त्यामुळे पोहणाऱ्याला ते फार मोठे संकट होते.

हळू हळू मार्गशीर्ष महिना उगवला आणि पौर्णिमेचा दिवसही आला. त्या खोल दरीतून लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी वर येऊ लागल्या. हजारो लोक जमा झाले. त्यात काही तरणे बांड जवान आणि काही साठी उलटलेले म्हातरेही होते. वेळ प्रसंग पडल्यास दोन हात करण्यास त्यांनी काठचा, कुन्हाडी, भाले घारे शस्त्रास्त्रे आणली होती. काहीनी तर मोठमोठे दोरही आणले होते. पहाटेच्या वेळी ते पाखरू वर दिसल्या वरोबर झपाझप झाडावर चढून जाण्याची तयारी प्रत्येकानें केली होती.

पौर्णिमेच्या दिवशी अरुणोदय झाला. पूर्व दिशा तांबूस वणिची झाल्यावर त्या बाजूने आरक्त सूर्य नभोमंडलावर दिसू लागला. आणि त्याच बाजूने जणू काही सूर्यमंडलातूनच एक तेजस्वी किरण सुरंगाचे रूप घेऊन अंतराळातून अत्यंत वेगाने आला आणि त्या कैवल्यवृक्षाच्या टोकावर असलेल्या दिव्य सुंगधी फुलावर येऊन बसला. त्याचे प्रथम दर्शन निर्वाण टेकडीवर योगासन घालून बसलेल्या महान् तपस्व्यालाच झाले. तपस्व्याने किंचित मान लववून त्याचे स्वागत केले, आणि पुढे होणाऱ्या प्रसंगाचे वर्णन करण्यासाठी तो स्वस्थ बसला. आता तो पुढील प्रसंगाचे वर्णन कसे करील तें, वाचकहो, आपण ऐकूया. 'सुरंगा आला, सुरंगा आला आणि त्या झाडावर येऊन बसला' असे शब्द जवळच उभा असलेल्या वेढ्याने मोठ्यांदा उच्चारले. त्या सरशी झाडाजवळ जमलेत्या जनसमुदायात एकदम हालचाल सुरु झाली. त्या झाडावर चढून जाण्यासाठी जो तो त्या वृक्षाच्या बुद्ध्याकडे धावू लागला आणि तेथे झगडा सुरु झाला. मी आधी चढणार, मी आधी चढणार, असे जो तो म्हणू लागला. आणि त्या झाडाखाली भयंकर मारामारी सुरु झाली. तेव्हा तो तपस्वी निर्वाण टेकडीवरून त्याचे वर्णन सांगू लागला—

"पृथ्वीतलावरील मानवानो, ऐका ! नीट लक्ष देऊ ऐका. कैवल्यवृक्षाच्या तळवटी हा काय भयंकर प्रकार चालला आहे ! एक जण म्हणत आहे—चला, बाजूला सरा, वर चढण्याचा पहिला मान माझा आहे. मी शंकरभक्त आहे. अमरेश्वराला (शंकराला) मी १०,००० रुपयांचा सोन्याचा मुकुट करून तो त्याला अर्पण केला आहे. रोज मी १००० वेळा शंकराच्या नामाचा जप करीत असतो. माझी शंकरभक्ती अशी विनतोल आहे. म्हणून सुरंगा भलाच मिळाला पाहिजे. "अरे पण तू पैसा कसा मिळवलास ते आम्हाला ठाऊक आहे. गोर-गरीबांच्या मुंडचा मुरगळूनच ना ?" दुसरा म्हणाला. "अरे, जा रे ! माझी विठ्ठल भक्ती तुझ्या भक्तीपेक्षा हजारपटींनी जास्त आहे. मी प्रत्येक एकादशी करतो. रोज भजन करतो. आणि व्यापार करून जो पैसा मिळतो त्यातला काही भाग

देवाला देतो. तुकतेच मी विठोबाचे एक देऊळ वांधले आहे. त्यासाठी ५०,००० रुपये मी खर्च केले आहेत. म्हणून सुरंगा मलाच मिळाला पाहिजे. कारण माझ्या इतका मोठा भक्त कोणीच मिळणार नाही.” “पण काय हो, खन्याचे खोटे आणि खोट्याचे खरे असे रोज करूनच पैसा मिळवलात ना? गोसारीवांचे शिव्या शाय रोज तुम्हाला मिळत आहेत. हे आम्हाला ठाऊक आहे.” तिसरा म्हणाला, “अहो, कसली तुमची भक्ती? तुम्हाला या झाडावर चढता तरी येणार आहे का? हे माझे शरीर पहा. कसे पीछदार आहे. मी मास्तीचा मोठा उपासक आहे. जय बजरंगबली की जय. रोज १००० नमस्कार मास्तीला घालतो. एकदा तो बजरंग माझ्या स्वप्नात आला आणि मला म्हणाला ‘थोड्याच दिवसात एक पाखरू तुझ्या हाती लागेल आणि तुला कसलीही कमतरता पडणार नाही, तेव्हा मास्तीच्या प्रसादाने मीच झाडावर चढणार. चला हटा बाजूला.”

प्रत्येक जण अशा रीतीने आपलाच हक्क सांगत आहे. ते नीट ऐकलत ना?

अरे अरे, केवढी मारामारी सुरु झाली आहे ही! येथे माणसे दिसतच नाहीत. त्यांच्या शरीरात आतापर्यंत दडून बसलेली कूर जनावरेच बाहेर पडली आहेत! हस्ती हस्तीला टक्कर देत आहे, वाघ झडपा घालीत आहेत, अस्वले घोचकारत आहेत, लांडगे दात ओठ खाऊन एकमेकांवर धावत आहेत, कुते झगडत आहेत, विचू नांग्या मारीत आहेत, बैल टकरा देत आहेत! हे सर्व माणसाचे पूर्वजच ना? ती पहा. कैक माणसे मरून पडली आहेत. आणि मेल्यावर त्यांचे देह आपोआप दरीत कोसळत आहेत. मानवी रक्ताचा प्रवाह नदीला मिळाला आहे आणि लाल पाणी जोराने खळाळत पुन्हा दरीतच पडत आहे. जवळ जवळ सर्वांची तीच दशा झाली आहे. फक्त एकच भक्त म्हणविणारा आडदांड माणूस हातात कुन्हाड घेऊन ते झाड तोड्यास तयार झाला आहे. इतक्यात, जवळच असलेला एक वेडा त्याच्याजवळ गेला आहे तेव्हांन त्या वेड्यावर कुन्हाड मारण्यासाठी तो दांडगेश्वर त्याच्या अंगावर धावून गेला आहे. पण काय चमत्कार झाला आहे पहा. ती कुन्हाड वेड्याच्या अंगावर न पडता एका मोठ्या दगडावरच पडली. तो वेडा त्या वाहत्या नदीच्या मध्योमध्य निश्चल उभा आहे. दांडगेश्वराने ती कुन्हाड झाडाच्या बुंध्यावर मारली तेव्हा त्याच्या हातून ती कुन्हाड निसटली. तो माणूस जमिनीवर धाडकन कोसळला आणि मरून गेला, त्याचा देह दरीत पडला.

सुरंगा हलक्या आवाजात त्या वेड्याला म्हणाला, “अरे मी तुझ्याजवळ येऊ का?” वेडा म्हणाला, “माझ्या जवळ कशाला? मला काहीच नको आहे.” निवणि टेकडीवर असलेल्या तपस्व्याल सुरंगा म्हणाला, “अरे, तुझ्याजवळ मी येऊ का?” साधूने उत्तर दिले, “मीच सुरंगा आहे. तुझी सर्व शक्ती माझ्यात आहेच. मला काहीही नको आहे.”

मुलांची गीता

(लेखक— रा. वि. के. शंकर, कल्याण)

त्याच त्याच आगंतुक उपदेशापासून सावध !

दोन सख्के भाऊ होते, मोठा नाना व धाळटा भाऊ. बढील वारले. घरदार सोने नाणे घरांत भरपूर होते. नानांनी भाऊने शिक्षण पुरे कळन त्याला नोकरी लागल्यावर पुढाकार घेऊन भाऊचे लग्न कळन दिले. नानांची पत्नी चाळिशीतच मुलांना व पतिराजांना लोडून देवाघरी मेळी होती. नानांना वाटले, घरांत आतां भावजय आली, ती चूल मांभाळील. मला व मुलांना जेवावयास घालील. माझ्या हातची चूल सुटेल. मनुष्य वेत नस्तो एक, पण देवाचे मनांत कांहीं वेगळेच येते.

भाऊचा एक जिवलग मिव निळोवा औगधांचा व्यापार करीत असे. त्याला धंदा वाढविण्यास भांडवल हवे होते. दोघे संध्याकाळीं फिरावयास गेले कीं निळोवा भाऊला मोटीच्या ओवांत म्हणायचा 'भाऊ, अरे, तुझा राजाराणीचा संसार कधी थाटणार बुवा ? '

'अरे, आतां आणवीन् काय थाटायचा आहे? घरी येऊन तर पहा. मिसेसने कसे घर सुंदर ठेवले आहे तें! '

'अरे, ते तर मी पाहतोच येनो तेव्हां; भाववान् आहेस बुवा! पण...'

'पण काय?'

'मी म्हणतो - पटलं तर घे, न पटलं तर सोडून दे.'

'सांग तर खरे'

'जमाकडे जरा नजर दे. भावाभावांत भांडणे व्हायच्या आंत निराळे होण्यांत गोडी असते.'

'पण भांडणे नेहमी वायकांवरून हांतात. मला तर वहिनी नाही.'

'वर तर, राहू दे. मला आणला सुखला तो विचार पुढे भांडला.' अशा तनेने वारंवार निळोवा भाऊला गल्ला देई. अनेकवार तेंच तेंच सागितल्यामुळे भाऊला त्यांत तथ्य वाढू लागले, व वायको विशेष अनुकूल नस्तांही स्वतंत्र विहाडाचे भनोराज्य तिच्यापुढे मांडल्यावर तीहि वेगळे व्हावयास तयार झाली.

कांहीं तरी निमित्तांने ती माहेरी जातोंव भाऊने वाटणीनी गोष्ट नानां जवळ काढली. नानांना भाऊच्या घेताचा सुगावा लागला होताच. त्यांनी आपल्या काकांस वोलावून त्यांच्या मध्यस्थीने वांटणी केली, व भाऊची वायको साहेऱून आली ती स्वतंत्र जागेतच !

भाऊला रोकड रक्कम चांगलीच मिळाली होती. तीतून निळोबाने कर्जाड रक्कम बँकेपेक्षां दुष्पट व्याजाचें आमिष दाखवून भागितली. मागणी पेक्षां जस कमी रक्कम मित्रास दिली. बाथको सांगत असताहि वचन चिढी वर्गेरे लिहून घेतली नाही. मित्रावर विश्वास! काहीं महिने निळोबाने व्याज अगदी नियमाने घरीं आणून दिले. पण काहीं दिवसांनी भाऊची वदली परगांवी ज्ञाल्यावर व्याज वेळेवर मिळेनासे झाले व एक दिवस बातमी आली कीं निळोबाने दिवाळे काढले.

बायकोच्या बाळंठपणासाठीं भाऊस रकमेची गरज लागली. न लागणारे काहीं रक्कम त्याने पोस्टांत सर्टफिकेटच्या रूपाने गुंतविली होती, ती मिळण्या सारखी नव्हती. निळोबाकडून पवाचे उत्तर अगर पैसे येईनात. म्हणून भाऊ स्वतः त्याला भेटायला गेला व पैशाची मागणी केली.

‘अरे तुझे पैसे मी बुडविणार नाही. काळजी करू नकोस’

‘पण आतां माझी नड भागव की’.

‘सांगूं युक्ती ?’

‘है’.

‘तुझा मासेभाऊ चांगला पैसेबाला आहे. माग त्याचेकडे कर्जाड. घ्याज मी देईन. त्याची काळजी नको तुला’

भाऊच्या डोळधापुढे काजवे चमकून लागले. आपले पैसे असून वेळेवर आपणांस मिळत नाहीत व दुसरोकडे भिक्षां देहोची पाळी येते. तो मुकाटधाने घरीं आला. बायकोने एकांदर प्रकार ताडला.

भाऊने अगतिक गती होऊन मासेभावास पत्र लिहिले. मागितलेले पैसे ताबडतोब म. आ०. ने आले. पण सोबत पत्रहि. त्यांत पुढील प्रभाणे मजकूर होता.

“पैशाचा व्यवहार नेहमी फार जयून करावा. कोणी स्नेही एकादी सल्ला-मसलत आगंतुकपणे व वारंवार देत असेल तर आपण त्याचा स्वार्थ त्यांत कांहीं आहे का हे तपासावे. तुला वेगळे बिन्हाड करण्याचा सल्ला वारंवार देण्यांत निळोबाचा स्वार्थ होता, हे आतां तरी तुश्या लक्षांत आले असेल. त्याच्या कडून गोडीगुलाबीने मिळतील तसे पैसे बसूल करून वे. दुसरे भार्ग नाही.”

भाऊने या घटनेपासून योग्य तो धडा घेतला व त्यामुळे पुढे तो कधीही गोत्यांत आला नाही. शाळेत शिकलेले सुभाषित आतां त्याला आठवले.

‘पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम्’

पण आतां त्याचा उपयोग काय? वेळेवर मोहांत गुरफटून गेल्यामुळे त्याचे विस्मरण घडले होते.

विनवणी

साईराया आता दया यावी चित्ता
निवारावी चित्ता माझ्या हृदयाची ॥ १ ॥

सदा मी उदास काळजी मनांत
देई देई देवा शांती या मनास ॥ २ ॥

तुजबीण देवा जगी कोणी नाही
जगी सर्व काही तूच देवा ॥ ३ ॥

तुला काय देऊ ? तुला काय वाहू ?
तूच निर्मियेले जगी सर्व काही ॥ ४ ॥

तूच निर्मियेले तुला काय देऊ
व्यर्थ काय दाऊं मोठेण ॥ ५ ॥

म्हणोनी पायी मी ठेवियेले शीर
ठेबी बा भस्तकी कूरेचा तूं कर ॥ ६ ॥

— सौ. श्रीशहाणे. (डॉबिवली.)

५

“रामेश्वर”

शिवलिंग वाळूचे श्रीरामहस्ते रामेश्वरास
सागरतीरी भव्यमंदीर दिसे नेत्रास
अनेक सभामंडपाचे भंदीर, शिल्पकलाकृतीचे
चोदीस तीर्थकुडे, स्नानास शुद्ध जलाचे
प्रथम समुद्र स्नान, चोदीस तीर्थाचे पुण्य नंतरी
जो होईल पावन, तीर्थक्षेत्री जाऊन अंतरी
काशी गंगा, अर्घण शिवलिंगावर हे पुण्य
सेतू रामेश्वराचा, गंगेस अपिता पूर्ती होय
महत्व श्रीरामाचे, ह्या क्षेत्री शिवलिंगासह
पुण्यतीर्थाचि, दर्शन घेता जीवन सफल

— स. कू. काढे (चित्रकार)

“ भोगून याच देही ”

होता उतारवय, आसरा तारुण्यस्तील कर्मचा ।
 फळे गोड कडू, मामला सृष्टी नियमाचा ॥

भोगणे केल्या कमचि, फळ मृत्युनंतर हा खोटा भास ।
 जीवनातील वास्तव्यातच, सुसंबद्ध सांगड खास ॥

प्रतिष्ठवनी धांगले बाईट, कालचक्री खेळती ।
 बोल ज्याचे त्याचे, गोलाकार फिरत फिरत येती ॥

सत्कृत्य वाया न जाई, कसल्याही परिस्थितीत ।
 पेरणी सत्कर्माची, फुलून येई नित्यात ॥

दुष्कृत्ये प्रकाशी अगर अंधारीचे, उफाळती सहज ।
 नकोच सांगाया काहीं, योग्य ते जीवास ॥

न बोल लावणे, उगीचच कोणास कधीही ।
 लावून दैवास हात, वसणे न शोभे जीवासही ॥

सबाल चैतन्याचा, खरा खोटा जीवन साम्राज्यात ।
 भोगून याच देही, इह लोक संपविणे हा न्याय खास ॥

- स. कृ. काळे (चित्रकार)

“ व्हाल पावन ”

ज्या भूवरी लागले चरण साधुसंतांचे
 श्रद्धेने दर्शन घ्या, पवित्र स्थानांचे

ठाई ठाई अनेक समाध्या आणि मंदिरे
 वास्तव्य साधुसंतांचे, अंतरी वावरे

व्हाल पावन, स्पर्श सुखात निश्चित
 कलियुगातील हाच सोपा मार्ग भक्तास

- स. कृ. काळे (चित्रकार)

“वेळ लक्ष्मीची”

वेळ लक्ष्मीची तिन्ही सांजा घरोघरी
सांजवात तेवत ठेविचे खरोखरी
भास्याची भास्यलक्ष्मी प्रवेशद्वारी
स्वगतास तधारी ठेवा अंतरी
महत्व तेवत्या ज्योतीचे कांही आगळेच
सर्वस्वाचे सार त्या पोटी नेमकेच
करा हास्यमुखी आनंदात स्वागत
वेळ लक्ष्मीची नेमकीच नित्यात

— स. कृ. काळे (चित्रकार)

४५

भक्ति - सुधेचा कलश

तुला द्यावया नसेचि जवळी माझ्या काहीएक।
परंतु आहे भक्ति - सुधेने भरला कलश सुरेख ॥ १ ॥
जाणशीच तू मी पामर अन स्वाधीन तुझ्या त्रिलोक।
तुझेच द्याव्या तुला अनंता धजे न मन भाविक ॥ २ ॥
जन्मोजन्मिच्या प्रवासातुनि केली जिची जपणूक।
एकमेव ती ठेव माझी असे निष्कलंक ॥ ३ ॥
सद्भावे तुज द्यावि भेट ही एकचि मनिषा देख।
स्वीकारूनि ती धेई साईशा जरो मी तुझ्यांतिल एक ॥ ४ ॥
भगवान् श्रीमार्दवादांच्या पवित्र घरणी सद्भावे अर्पण :—

— शाम जुवळे

— शिव महिमा —

शंकरा, करुणाकरा, गौरीहरा, गिरिजावरा।
अपितो तुज बिल्वपत्रे तोषबो तव अंतरा ॥
भस्मविलेपन सर्वांगासी, दंड-कमंडलू असती तुजपाशी।
त्रिशूलडमरू धर कैलासवासी करी आता कृपेसी सर्वावरी ॥
भर्न होतां तव समाधि भस्म होई मद्दन यति ॥
करुणा भाकतां तव ती रती आयुष्य देई त्यासी ॥
भोळा सदाशिव पावता भक्तासी भय नसे मृत्यु चेही ॥
उपवास करीतां शिवरात्रीं विघ्ने भय होती दूरी ॥
रक्षी त्या कैलासपति सर्वकाळ ॥

— कवि - अशोक बाबूराव मिसे

शिरडी - वृत्त

जानेवारी १९७२

या महिन्यांत साईदर्शनासाठी बाहेर गांवचे भक्तांची गर्दी नेहमीप्रमाणे वरीच होती. प्रजासत्ताक दिनानिमित्त सुटी असल्यामुळे दि. २६ व २७-१-७२ रोजी भक्तांची श्रीच्या दर्शनासाठीं फारच गर्दी होऊन यावेचे स्वरूप आले होते. कांहीं कलाकारांनी श्रीच्या पुढे हजेरी विली ती खालील प्रमाणे—

- कीर्तन :- १) संस्थान गवई काव्यतीर्थ श्री. र. वि. जोशीशास्त्री यांची कीर्तने नेहमी प्रमाणे एकादशी व महत्वाचे दिवशी झालो,
- २) ह. भ. प. गंगाधरशास्त्री बोडकर, रेडिओ स्टार, जि. बीड.

गायन, भजन:-१) श्री. भोलानाथ रा. समेत, मुंबई. २) श्री. पुरुषोक्तम वालावलकर,

३) सौ. मधुबाला चावला (जव्हेरी), मुंबई. ४) उदय मेहता, मुंबई.

५) श्री. नारायण लिंबाजी इंगले, बुलढाणा. ६) श्री. शांतानंदस्वामी, मुंबई.

७) श्रीमती सीताबाई रामचंद्र कोपीकर, मुंबई.

८) सौ. सुधा चापनेरकर, अहमदाबाद. ९) सौ. शकुंतला मोरेश्वर जोशी, नासिक.

हार्मोनियम वादन:-१) श्री. अनंत मोरेश्वर राणे, मुंबई.

साधना थिएटर पार्टी, पुणे:-१) श्री. वसंत नारायण देव. २) श्री. नंदू लोढे.

३) श्री. हरी भानू जेजुरीकर. ४) श्री. बबनराव काळे. ५) श्री. माधव मोहळकर. ६) श्री. वासुदेव रामचंद्र दीक्षित. ७) श्री. सूर्यकांत तुकाराम मांडरे. ८) श्री. भास्कर शंकर गोसाबी, ९) श्री. राजशेखर गणपतराव भुतकर. १०) श्री. पुरुषोक्तम गोविंद लोके. या कलाकारांनी गायन, तबलावादन, ढोलकी, हार्मोनियम, बळैरोनेट वादन, यांचा कार्यक्रम केला.

भारत नाट्य:-१) श्रीमती कनकदुर्गा, प्रोफेसर, नृत्य संगीत अँकेंडेमी, हैदराबाद, विजयवाडा (आंध्रप्रदेश) व पार्टी. यांनी शास्त्रोक्त नृत्य केले.

- प्रबन्धन:- १) श्री. नानासाहेब रासने, पुणे.
 २) श्री. निवृत्ती हनुमंता गोदकर, शिरडी.

प्रजासत्ताक दिनाचा सोहळा :- ता. २६ जानेवारी प्रजासत्ताक दिनानिमित्त श्रीसाई-संस्थान मंदिर काळसातजीक गच्छीवर मे. रिसीव्हर श्री. का. सी. पाठक साहेब (श्रीसाईवाचा संस्थान शिरडी) यांचे शुभहस्ते सकाळी ७-३० वा. ध्वजवंदन समारंभ क्षाला. त्यावेळी सधे संस्थान—नोकर, सेवेकरी, इंग्रजी व मराठी शास्त्रील मुले, मुली, शिक्षक मंडळी, गांवातील प्रतिष्ठित मंडळी, व साईभक्त उपस्थित राहिल्याने समारंभास शोभा येऊन कार्यक्रम पार पडला. सर्वांना प्रसाद व चहा देण्यात आला. रात्री ७-३० ते १० पर्यंत ह. भ. प. लक्ष्मण बुवा तेली व भजनी मंडळ यांचे कीर्तन व भजन क्षाले.

- थोरांच्या भेटी. १) श्री. कांदवाळी साहेब, चौरिटी कमिशनर, महाराष्ट्र.
 २) श्री. गोपाळ कृष्ण, कलेक्टर साहेब, अहमदनगर.
 ३) परमपूज्य स्वामी शांतानंदजी, भद्रास.

हवापाणी:- कडाक्याची थंडी एडत असे.

**शिर्डी येथे जानेवारी १९७२ मध्ये
शंभर रु. पेक्षा जास्त देणाऱ्या देणाऱ्या
साई भक्तांची यादी**

नंबर	गांव	रक्कम	फंड
१ श्री. एस्. एन्. देसाई	मुंबई ५२	१००१	कोठी
२ श्री. ए. आर्. मीरचंदानी	मुंबई ५२	१०१	कोठी
३ श्री. श्रीकृष्णकांत घिठा	मुंबई ४	५०५	कोठी
४ श्री. गुणवंतभाई व्यास	नैरोबी	१२५	कोठी
५ श्री. विजयसिंह जे. संपत	मांडवी (कच्छ)	१००	कोठी
६ श्री. वी. जे. नायक	मुंबई ८	१०१	कोठी
७ श्री. जगुभाई सी. पटेल	मुंबई ८	१०१	कोठी
८ श्री. रणछोड रा. पटेल	सुरत	१११	अन्नदान
९ श्री. नारायणजेठ	अहमदाबाद	१०१	कोठी
१० श्री. कांती कोठारी	मुंबई ६	१०१	अन्नदान
११ श्री. हर्षद श्री. जोशी	मुंबई ६	१०१	अन्नदान
१२ श्री. टोकरसी डी. गादा	मुंबई	१०१	कोठी
१३ श्री. जे. एम्. अडाणी	मुंबई ६	१००१	कोठी
१४ श्री. छगनसिंग रा. ठाकूर	नांदेड	१२६	अन्नदान
१५ श्री. सुरेंद्र एम्. पटेल	मुंबई	३०३	कोठी व अन्नदान
१६ श्री. कांतिबल	सुरत	१५१	कोठी
१७ श्री. कान्तीलाल एफ्. शहा	अहमदाबाद ७	१००	अन्नदान
१८ श्री. जयन्तिलाल एम्. पटेल	बलसाड	१०१	कोठी
१९ सौ. कौसल्याबाईतु. मोऱवे	नागपूर	१०२	कोठी व अन्नदान
२० डॉ. पी. व्ही. रस्तुमजी	नाशिकरोड	२०००	कोठी
२१ श्री. एस्. एस्. चिकमठ	हुबली	१०१	कोठी
२२ श्री. एच. पी. किरोया	मुंबई १६	२५०	कोठी
२३ सौ. चंद्रा पुरुषोत्तम तोलानी	मुंबई	१००	अन्नदान
२४ श्री. मिनु मेहता	मुंबई	१०१	कोठी
२५ श्री. एस्. जी. हारखुरे	सोलापूर	१०१	अन्नदान
२६ एक साईभक्त	नागपूर	५०१	कोठी
२७ श्री. गांगजीभाई करमसी	मुंबई १७	१००	अन्नदान
२८ श्री. सी. वी. पटेल	मुंबई ५२	१०१	अन्नदान

२९ श्री. एम्. एल्. हरी	मुंबई	१०१	कोठी
३० मिस् गौरी मेहता	मुंबई १	१०१	अन्नदान
३१ श्री. दक्षेश ध्रुव	मुंबई ५४	१०१	कोठी
३२ श्री. कांतिलाल मो. पारेख	मुंबई ५१	१५१	कोठी
३३ श्री. एस्. के. शर्मा	मुंबई ४	१०१	कोठी
३४ श्री. शेखर एम्. मुन्शी	मुंबई	१०१	कोठी
३५ एक साईंभक्त	मुंबई	१०१	कोठी व अन्नदान
३६ श्री. वसंत जे. दोषी	मुंबई ६६	१०१	अन्नदान
३७ श्री. ए. सी. धावन	दिल्ली	१०१	कोठी
३८ श्री. डी. व्ही. शाह	मुंबई	१८०	अन्नदान
३९ श्री. दयालदास ए. अमरनानी	मुंबई २६	३२७	अन्नदान
४० श्रीमती खेतबाई एम्. शाह	रायनमीरी, कच्छ भुज	१५१	कोठी
४१ श्री. वसंत डी. जरीवाला	सुरत ३	१०१	कोठी
४२ श्री. धनसुखलाल ए. जरीवाला	सुरत ३	११०	अन्नदान
४३ श्री. लालदास व्होरा	मुंबई	१०३	कोठी व अर्चन
४४ डॉ. एम्. एस्. शाह	मुंबई २०	१००	अन्नदान
४५ श्री. व्ही. एम्. पारेख	मुंबई	१४०	कोठी
४६ श्री. व्ही. डी. खोकसी	मुंबई १९	१००	कोठी
४७ एक साईंभक्त	मुफलीरा, झांविआ	२००	कोठी
४८ श्री. अमृतलाल एस्. पटेल	विलीमोरा	१०१	"
४९ श्री. व्ही. के. शाह	मंबई ३१	१००	शणालय
५० श्री. प्रकाश काशीनाथ पाठक	मुंबई ७१	५०१	"
५१ श्री. दयालदास ए. अमरनानी	मुंबई २६	२५१	"
५२ श्री. व्ही. के. शाह	मुंबई ३१	१००	इमारत व शिक्षण
५३ श्री. छगनसिंग रा. ठाकूर	नांदेड	१२५	इमारत
५४ मेसर्स वेलवर्थ	मुंबई २६	३६५	शिक्षण
५५ श्री. दयालदास ए. अमरनानी	मुंबई २६	५०२	इमारत व शिक्षण
५६ श्री. टी. सत्यानंदराव	कोरबा, म. प्र.	१००	कायम कंड
५७ सौ. वासंती व. म्हावे	मुंबई १४	५००	" "
५८ श्री. भीमाशंकर व्यं. खांबेकर	शिर्डी	१००	" "
५९ श्री. ए. आर्. कृष्णराव	मुंबई ५१	१००	" "
६० श्री. नरेश श्रीनिवास सोमावार	नांदेड	१००	" "
६१ श्री. जी. जे. मोरजे	मुंबई १६	१००	" "

६२ श्री. डब्बू धून रामजी	मुंबई १२	२०१	"	"
६३ डॉ. जुगल किशोर सत्यधी	विशाखापट्टम्	१००	"	"
६४ श्री. मुण्णानाथ पी. खानोलकर	मुंबई १२	१००	"	"
६५ श्री. चिमणलाल पी. डालिया	मुंबई १६	१००	"	"
६६ श्री. नरिमन आर. कूपर	मुंबई ७०	१०१	"	"
६७ श्रीमती प्रेमकुमारी	पाटण चेळ	१००	कोठी	
६८ श्री. डी. बी. अग्रवाल	अंबिकापुर	१०१	"	
६९ मिसेस् पी. नंदा	हैद्राबाद	३५०	"	
७० श्री. एल. डी. मेनडी	बंगलोर	१००	"	
७१ श्री. के. जयलक्ष्मी	मद्रास	११०	कोठी व अन्नदान	
७२ एम्. एच्. ऑन्ड कटलरी स्टोअर्स	बिलिमोरा	११४	कोठी	
७३ श्री. डी. सी. शेही	मुंबई	१२५	अन्नदान	
७४ श्री. सी. जे. शाह	अहमदाबाद	१०१	कोठी	
७५ श्री. टी. टी. पटेल	सुरत	२०१	कोठी	
७६ श्री. डी. पी. कुमार	मद्रास	१०१	कोठी	
७७ श्री. के. लालजीभाई	अहमदाबाद	१००	अन्नदान	
७८ श्री. एस्. बी. माटे	गेवरी	१००	कोठी	
७९ मिसेस् के. के. राव	हैद्राबाद	१२०	अन्नदान	
८० मिसेस् व्ही. सावित्री	हैद्राबाद	१३०	अन्नदान	
८१ श्री. के. आर. सुब्रह्मण्यम्	मद्रास	१५१	कोठी	
८२ श्री. कृष्णराव	कलकत्ता	११०	"	
८३ श्री. आर. बक्ती	मुंबई	१०१	"	
८४ श्री. एल. सी. पटेल	शिकेर	१००	"	
८५ डॉ. एल. सी. पटेल	झाँबिया	१२८०५२	"	
८६ श्री. व्ही. बी. देशपांडे	पुणे	१००	कोठी व अन्नदान	
८७ श्री. पी. आर. कृष्णन्	पालघाट	१०१	कोठी	
८८ श्री. सी. बी. वासवानी	दावणगिरी	१५१	"	
८९ श्री. पी. के. अमर	हैद्राबाद	१८०	अन्नदान	
९० श्री. आर. एस्. पटेल	इन्दोर	१२०	कोठी	
९१ श्री. जे. पी. जोशी	अहमदाबाद	१००	अन्नदान	
९२ श्री. ए. के. गावडे	इन्दोर	१०१	कोठी	
९३ श्री. एम्. झेडे. वंदारे	वडनेर	१०१	कोठी	

મુંબઈ કાર્યાલય, જાનેવારી ૧૯૭૨

હોસ્પિટલ ફંડ

૧ શ્રી. થામ લિચે	મુંબઈ ૮	૧૦૧
૨ શ્રી. ઉદય ડી. શિકે	મુંબઈ ૫૭	૧૦૧
૩ શ્રી. કળી એચ. અડવાળી	મુંબઈ ૨૦	૨૫૦
૪ શ્રી. ડી. એચ. કોન્ટ્રોક્ટર	સિવકીમ	૧૦૦૦

કાયમ ફંડ

૫ શ્રી. મેનન એ. લ્હી.	હુદ્રાવાદ ૨૭	૧૦૦
૬ મિસેસ મેનન એસ. લ્હી.	" "	૧૦૦
૭ શ્રી. શોઠ એમ્. કે.	મુંબઈ ૫૮	૧૦૧

કોઠી ફંડ

૮ શ્રી. કોઠારી આર. એ.	મુંબઈ ૭૧	૧૦૦
૯ શ્રીમતી ભટ્ટ એ. બી.	અહમદાબાદ ૬	૧૦૦
૧૦ શ્રી. ક્રિખા એ. સી.	મુંબઈ ૭	૧૦૧-૨૫ પિસે
૧૧ મિસેસ ર્ખી એમ્. રેલે	મુંબઈ ૨૮	૧૦૧
૧૨ શ્રી. મરાઠે ડી. એચ.	ચેંકર	૧૦૧
૧૩ શ્રી. ડી. એસ. નરહરી	બડોદા ૭	૨૪૫
૧૪ શ્રી. એમ્. બી. નિવાઠકર	પુરો ૧	૧૦૧
૧૫ શ્રી. આર. એન્. જોષી	ખાર	૧૦૧

चुने हुए मौकितक

भारतीय आचार - मर्यादाओं के मर्म

भारतवर्ष आचार - विचार और व्यवहारमें अनेक मर्यादाओंको मानता रहा है। इन मर्यादाओंका रूप यद्यपि धार्मिक महत्वका समझा जाता है, किन्तु इनके पीछे आरोग्य - विज्ञान के मौलिक तत्त्व प्रचलन रहे हैं। इन तत्त्वोंको अज्ञानवश हमने नहीं समझा, या जान न सके। इस कारण हमने इनकी निरर्थकता अनुभव की, और धीरे-धीरे उपेक्षित बना दिए गए। महिलाओंके गहने पहनने को हमने उनकी शोभा समझा। यद्यपि वे स्त्रीसौदर्यके शृंगारके कारण बन जाते हैं, तथापि उनके पहननेकी तहमें अनेक शारीरिक कारण हैं। नाक और कान बींधने, तथा उन स्नायुओंमें अमुक वजनका सुर्वण या रजत पहनानेसे सीधा स्वास्थ्यका संबंध जुड़ा हुआ है। इससे अनेक विकारोंका प्रतिरोध होता है। इसी प्रकार, विविध रत्नोंके परिधानमें भी शरीर विज्ञानका सीधा संबंध है। किसी वैभवशाली के कंठ में शायद कुछ समय हीरेके साथ जुड़ा हुआ मौलिक माणक उसकी शोभाका कारण भले ही जात हो, परंतु इसके परिणामवश वह व्यक्ति क्षय जैसे भीषण रोग का शिकार बननेसे बच नहीं सकता। ऐसेही अन्य परस्पर विपरीत-प्रकृति के रत्नोंका भी परिणाम होता है। यही कारण है कि रत्नोंके अनुकूल प्रतिकूल परिणामों की जानकारी प्राप्त करने के बादही एक रत्नको दूसरे रत्नके साथ जुड़ाया जाता है।

आज शृंगारके वशीभूत हो नवयुगकी नारीने जिस प्रकार अज्ञानताके कारण समाजके अनेक नियमों की अवहेलना की है, अपने स्वास्थ्यका ही सर्वताश नहीं किया है, उसने ऐसी निर्बंल और निःसत्त्व प्रजाकी सृष्टि की है, कि वह पौरुष से हीन, विकारों का पुतला, और अचिरजीवी होकर नवीन-समाजका सभ्य उत्पन्न हुआ है। निःसत्त्व नारीकी संतान कौनसे पौरुष की अपेक्षा कर-सकती है? नसोंके नियंत्रण में से नित्य, अत्यल्पावधि में ही प्रसूति-शालाओंसे प्रजोत्सर्ग कर निकल आनेवाली हीनबल नारियां स्नायविक पोषण और बलसे वंचित रह पुनः प्रजनन में आयुकी क्षीणता ही प्राप्त करती हैं। आर्थ प्रसूति-विधानोंमें सबा महिने तक निरंतर मालिशका क्रम रहता है। स्नायुओंमें सामर्थ्य संचित होती है, और इतने अधिक उष्ण एवं पोषक खोराक दिए जाते हैं कि एक प्रसूतिके बाद पुनर्नवजीवन की क्षमता तथा नव-प्रसव का बल संचित हो जाता है। उस नीरोग नारीकी नवसंतति क्यों विकारकी सहज शिकार बन सकेगी?

किन्तु इसे और दुर्लक्ष कर नारीने अपने स्वास्थ्य की समाधि कर दी है। और देश की भावी संतान को भी बल-वीर्यहीन अचिरजीवी बना डाला है। नर्स के निरीक्षण और जच्चाखालोंकी अवैज्ञानिक प्रक्रियाओंने जिस प्रकार देशकी स्वाभाविक स्वास्थ्यवर्धक परिचर्या-प्रणाली की अनजान अवहेलना हई है वह नारी एवं उसके नवसृजन के लिए अत्यंत हानिप्रदही सिद्ध हुई है।

तुलसी दलका महत्त्व

हमारे धर्ममें अनेक विश्वासों और रीति-रिवाजों के अध्ययन से ज्ञात होता है कि निम्न स्तरके जन साधारण को समझाने के लिए अनेक वैज्ञानिक तथ्योंको धर्म का नाम दे दिया गया। विकसित विचारों के अभावमें जिस बात को वे वैज्ञानिक आधारपर नहीं समझ सकते थे उसे वे प्रसन्नासे धार्मिक विश्वास के साथ मानने लगते थे। अतः किसी वैज्ञानिक, सामाजिक अथवा किसी अन्य महत्त्व के कारण जब कोई वस्तु लाभदायक सिद्ध हुई तो उसे वे दैवी शक्ति मान कर उसकी पूजा करने लगे।

तुलसी एक ऐसा पौधा है कि जो हर हिन्दू के घर में आदर पाता है। इसका प्रधान वैज्ञानिक कारण ये है कि ये एक कीटाणुनाशक (अँटी-सेप्टीक) पौधा है। इसकी महक में मक्खी, भच्छर आदि रोग फैलानेवाले कीड़े दूर रहते हैं, तथा इसकी पत्तियां खानेसे कीटाणुनाश करने की आश्चर्यजनक शक्ति दिखाती दी है। इसे नियमित रूपमें खानेसे तो बुखार, खाँसी, जुकाम, मलेरिया आदि रोग पास नहीं आते।

तुलसी वृक्ष इस धार्मिक विचारका द्वोतक माना जाता है, कि भगवान से मिलन के लिए तुलसी के सभान कोमल, नम्र, और त्यागमय होना आवश्यक है।

(‘धर्मयुग’ से उद्धृत)

कबीर की बानी

तीरथ जावो, कासी जावो, चाहे जावो गया ।
 कबीर कहे कमाल को, सबसे बड़ी दया ॥ १ ॥

तेरा साईं तुज्जम्भे, ज्यों पुहुपनमें बास ।
 कस्तूरीका मिरिया ज्यों, फिरि फिरि ढूँढे घास ॥ २ ॥

साईं इतना दीजिए, जामें कुटुंब सभाय ।
 में भी भूखा न रहं, साधु न भूखा जाय ॥ ३ ॥

जाके राखे साइयां भारि न सकके कोय ।
 बाल न बांका करि सके, जो जग बैरी होय ॥ ४ ॥

बुरा जो देखन में चला, जगमें बुरा न कोय ।
 जो दिल खोजर आपना, मुझसा बुरा न कोय ॥ ५ ॥

माला फेरत जुग भया, फिरा न मनका फेर ।
 करका मनका डारि दे, मनका मनका फेर ॥ ६ ॥

दुखमें सुमिरन सब करै, सुखमें करै न कोय ।
 जो सुखमें सुमिरन करै, तो दुख काहेको होय ॥ ७ ॥

बापू ! आज अगर तुम होते !

बापू ! आज अगर तुम होते । हँसकर विपदाएँ हम सहते ॥
 स्वतंत्र भारत बालक-सा था
 नन्हे पैरोंपर लडखडता
 शब्द मधुर वह तुतलाता था
 बापू ! आज अगर तुम होते । पकड अंगूली साथ चलाते ॥ १ ॥

स्वराज्य तो है केवल नाम
 कैसे भी चलता है काम
 किन्तु कहाँ है उसमें 'राम' ?
 बापू ! आज अगर तुम होते । रामराज्यकी झलक दिखाते ॥ २ ॥

नामभावके जीवित हैं हम
राज्ययंत्रसे घटता है दम
न कहीं विक्रम न या पराक्रम

बापू ! आज अगर तुम होते ! जनजनका उत्ताह बढ़ाते ॥ ३ ॥

अंगअंगमें भारत हैं क्षत
भारत हैं शतखण्ड - विभाजित
भाई भाई विग्रहमें रत

बापू ! आज अगर तुम होते ! एकसूक्तमें हमें बंधाते ॥ ४ ॥

क्षति हमने हमको पहुँचाई
भाईकाही धातक भाई
राज्यराज्यमें नित्य लड़ाई

बापू ! आज अगर तुम होते ! क्या ये प्रश्न नहीं हल करते ? ॥ ५ ॥

अबतक रक्त बहा क्या कुछ कम ?
तब भी न हुआ हिंसाका शम
रो रो कर हँरान हुए हम

बापू ! आज अगर तुम होते ! अब्दु हमारे क्या न पोंछते ? ॥ ६ ॥

जिनको सुमने पाला पोसा
राजनीतिकी देदी शिक्षा
वे करते हैं आज तमाशा

बापू ! आज अगर तुम होते ! कांग्रेसियोंको अखंड रखते ॥ ७ ॥

तुमपर जिसने हाथ चलाया
अपनेको ही दाग लगाया
तुमने उज्ज्वल यशही पाया

बापू ! तुम तो जनभनमें हो ! मरकरभी तुम अमर हुए हो ॥ ८ ॥

- द. वि. प.

श्रीसाईसचरित (हिंदी)

अनुवादक—श्री. श्री. ना. हुदार

अध्याय २ रा (क्रमशः)

तदा नाना बोध करत । हार्दिक शुद्ध स्नेहयुत ।
शिर्डी जानेका बोध करत । जो मोदप्रद रहा ॥ १२१ ॥

'तत्काल जाने निकलता' वचन । लेकर नाना करते गमन ।
मै भी लौट आया सदन । प्रस्थान मुहूर्त करता ॥ १२२ ॥

सामान इकट्ठा करत । आवश्यक प्रबंध करत ।
उसी दिन सायं निकलत । शिरडी के लिए ॥ १२३ ॥

सायंकाल का मेल आत । दादरपर रुकेगा लगत ।
दादर का महसूल भरत । टिकट लेता ॥ १२४ ॥

मै गाड़ीमें बैठ जात । बांद्रा में जब गाड़ी आत ।
गाड़ी छुटते समय यवन आत । त्वरा कर मेरे डिब्बेमें ॥ १२५ ॥

टिकट दादर का लेत । आरंभमेंही कार्य विघात ।
'प्रथमग्रासे भक्षिकापात' । ऐसा वह ताकता रहा ॥ १२६ ॥

सामान देखकर पूछत । कहां आप जा रहत ।
दादरसे मेलसे मनमाड़पत । जाना है मुझे ॥ १२७ ॥

वह मुझे सुलाव देत । दादरपर न उतरत ।
बोरीबंदर जाये थेट । मेल दादर नहीं रुकता ॥ १२८ ॥

समयपर सूचना न मिलत । दावरपर मेल नहीं मिलत ।
चंचल मन व्या करत । कल्पना नहीं ॥ १२९ ॥

पर उस दिन प्रयाण योग । सिद्ध होनेका हो सुयोग ।
अतः घटे यह कथाभाग । अकस्मात् मनानुकूल ॥ १३० ॥

उधर भाऊसाहब दीक्षित । मार्गप्रतीक्षामें रहत ।
द्वासरे दिन नौदस के वक्त । मैं शिरडी में पहुंचा ॥ १३१ ॥

सन उन्नीससौ दस । को यह वार्ता है खास ।
साठेके बाडे में निवास । को सुविधा रही यात्रियोंको ॥ १३२ ॥

दांगेसे उतरनेपर । दर्शनेच्छा रही प्रचुर ।
चरणोंपर रखने सिर । आनंद लहरे उठती ॥ १३३ ॥

इतनेमें साईके परमभवत । तात्यासाहब नूलकर रूपत ।
मसजिदसे लौट रहत । वदते शीघ्र दर्शन करें ॥ १३४ ॥

बाबा लोगोंसह आ रहत । बाडेके कोनेतक आत ।
चलो दर्शन कर लेत । बाद वे लौड़ी जायेंगे ॥ १३५ ॥

पश्चात् स्तान करत । तब तक बाबा लौट आत ।
बाद मसजिदमें करत । दर्शन स्वस्थतासे ॥ १३६ ॥

यह सुन तत्क्षण जात । बाबा के स्थान प्रत ।
धूलमेंही साष्टांग नमत । मन आनंदविभो रहो ॥ १३७ ॥

नानासाहब जो कथत । उससे अधिक हो प्रतीत ।
दर्शनसे धन्य मानत । कृतार्थ होते मेरे नयन ॥ १३८ ॥

कभी न सुनी या देखत । ऐसी मूर्ति देख इष्टि शमत ।
प्यास भूख नाश पावत । इंद्रियां शांत होती ॥ १३९ ॥

साई चरणस्पर्श लाभत । और जो परामर्श प्राप्त ।
जीवनका परमोत्कर्ष लगत । नया जीवनारंभ हो ॥ १४० ॥

जिनके द्वारा हो यह सत्तंग । सुखी होता अंग प्रत्यंग ।
उनके उपकार अव्यंग । रहते अभंग मुझपर ॥ १४१ ॥

जिनसे परमार्थ लाभत । वेही सच्चे आप्त आत ।
अन्य संबंधी नहीं रहत । ऐसा मैं चित्तसे मानता ॥ १४२ ॥

कितना उनका उपकार । कर न सके प्रत्युपकार ।
अतः केवल जोड़ता कर । चरणोंपर सिर रखता ॥ १४३ ॥

साई दर्शनका लाभ होत । मन विकल्प नाश पावत ।
साईकी संगत मिलत । परम आनंद होता ॥ १४४ ॥

साई दर्शनकी नूतनता । दर्शनसे वृत्तिमें बदल होता ।
पूर्व - कर्म सृष्टि अस्तंगता । विषयोंमें अरुचि बढ़े ॥ १४५ ॥

पूर्वजन्मका पापसंचय । कूपा इष्टसे होता क्षय ।
आशा निर्मित आनंद अक्षय । साईचरण करेगे ॥ १४६ ॥

भगवन्से मानसरचंद लाभत । वायस को 'हंस' बनत ।
साई परमश्रेष्ठ महंत । परमहंस सद्योगी ॥ १४७ ॥

पाप ताप दैन्य नाशत । साई दर्शनसे प्रत्युत ।
बहुतांश मैं हो पुनीत । पुण्यराशिके संगमसे ॥ १४८ ॥

पूर्व जन्मोंका पुण्य संचित । अतः साईबाबासे भेट होत ।
साईको इष्टिमें समालेत । सकल सृष्टि साईरूप ॥ १४९ ॥

शिरडी आते प्रथम दिन । बाला साहब भाटेसे छिडन ।
वाद विवाद होता रहत । गुरु किमर्थ होना ॥ १५० ॥

स्वाधीनता को त्यजत । पराधीनता स्वीकारत ।
निजकर्तव्य दक्षता रहत । गुरुकी जरुरी क्या ॥ १५१ ॥

जिनका काम वही करे । यदि न करे गुरु क्या करे ।
हाथ पैर व हिलाते निद्रा करे । उसे कौन क्या देगा ॥ १५२ ॥

यही मेरा सीधा पक्ष रहत । प्रतिपक्षका विरुद्ध रहत ।
दुराप्रका कांटा जानत । विवाद खूप चला ॥ १५३ ॥

दुर्धर देहाभिमान रहत । बाद विवाद का जन्म होत ।
अहंभावकी ये खूण व्यक्त । तथा विन विवाद नहीं ॥ १५४ ॥

प्रतिपक्षका निश्चित मत । भले होवो वेदविद पंडित ।
गुरुंप्राहाव्यतिरिक्त । वह केवल पुस्तको मुक्त ॥ १५५ ॥

बड़ा देव या कर्तव्य रहत । विवाद चलता अभूत ।
केवल होते देवावलंबित । क्या होगा मैंने पूछा ॥ १५६ ॥

विरोधी पक्षवाला बदत । होनहारका प्रतिकार न होत ।
होनेवाला नहीं टलत । मैं मैं कहनेवाले थके ॥ १५७ ॥

देवके आगे कौन जात । एक करते दूसरा घटत ।
तुम्हारी चतुराई रहजात । अभिमान नहीं टिके ॥ १५८ ॥

मैं वेद इह क्या कहत । जो करता उसीका सब रहत ।
अलसी बैठा ही रहजात । देव कैसा है सहता ॥ १५९ ॥

'उद्धरेदात्मनात्मानम्' । गर्जत श्रुति वचन ।
इसका अनादर करन । तर जाना असंभव ॥ १६० ॥

जिसका उसे ही करना पडत । किमर्थं गुरु के पीछे पडत ।
स्वयं न होते जागृत । गुरुसे कैसा काम चले ॥ १६१ ॥

अपनी सदसद्विचार बुद्धि । अपना साधन चित्तशुद्धि ।
उसे त्यजकर जो कुबुद्धि । गुरु उसे क्या सिद्धि दे ॥ १६२ ॥

इस विवादका अंत नहीं । निर्णय कुछ लगा नहीं ।
चित्त स्वास्थ्य नाश पावही । यही मैंने कमाई की ॥ १६३ ॥

ऐसा विवाद चलता रहत । कोई भी रतिमर न थकत ।
दो धटी ऐसी बोत जात । विवाद समाप्त किया ॥ १६४ ॥

पश्चात हमलोगों सहित । मसजिदमें जात रहत ।
बाबा काकासाहूब प्रत । क्या पूछते सुनिये ॥ १६५ ॥

वाडेमें क्या चलता रहत । विवादका क्या हंगडा रहत ।
 क्या कह रहे थे हेमाडपंत । मेरी ओर ताक कर पूछते ॥ १६६ ॥
 बाडासे मसजिद रहत । कुछ दूरीपर जानत ।
 बाबा कैसे जानते बृत । मुझे अचम्भा रहा ॥ १६७ ॥
 ऐसे बाबाण मैं सहत । होता निःशब्द लज्जावनत ।
 प्रथम भेट मैं हो अयुक्त । अविहित मुझसे घटना ॥ १६८ ॥
 हेमाडपंत नामकरण । प्रातः के विवाद करण ।
 बाबाको हो हेमाड का स्मरण । मैं मनमें दह मानता ॥ १६९ ॥
 देवगिरीके राजा यादव । येहो दौलतादादके जाधव ।
 तेरहवी सदीमें राजवैभव । महाराष्ट्रका गौरव रहा ॥ १७० ॥
 प्रौढ़ प्रताप चक्रवर्ती । 'महादेव' नाम भूषति ।
 भतीजा उनका पुष्यकीर्ति । विक्रमसा विख्यात हो ॥ १७१ ॥
 बोही यदुवंश चूडामणी । 'रामराजा' राजाग्रणी ।
 दोनोंका मंत्री बहुगुणी । सर्वलक्षणी 'हेमाद्रि' ॥ १७२ ॥
 वह धर्मशास्त्र ग्रंथकार । ब्रह्मवृद्धार्थ परम उदार ।
 आचार व्यवस्था कमवार । हेमाद्रि विरचित ॥ १७३ ॥
 शत-दान-तीर्थ मोक्ष खाणी । नाम चतुर्वर्ग चित्तामणी ।
 ग्रंथ हेमाद्रिसे लिखित जानी । विख्यात कार्य जो ॥ १७४ ॥
 गीर्वाण भाषामें 'हेमाद्रिपंत' । वहो प्राकृतमें 'हेमाडपंत' ।
 मुत्सद्वी राजकार्य पंडित । रहा उस समय में ॥ १७५ ॥
 पर मैं बच्चा भारद्वाजगोत्री । वह पांच मैं तीन प्रवरी ।
 वह यजुः मैं ऋषेदाधिकारी । वह धर्मशास्त्री मैं मूढ़ ॥ १७६ ॥
 वह माध्यदिन मैं शाकल । वह धर्मज्ञ मैं बाल्कल ।
 वह पंडित मैं अकृशल । किमर्थ मुझे यह पोली उपाधि ॥ १७७ ॥
 वह राजकाज धुरंधर मुत्सद्वी । मैं अल्पमति भंद बुद्धि ।
 विख्यात उनकी 'राज्य-प्रशस्ति' । मैं सादी ओदी न कर सकूँ ॥ १७८ ॥
 वह ग्रंथकार कलाभिज्ञ । मैं तो मूढ़ और शून्यप्रज्ञ ।
 वह धर्मशास्त्रज्ञ सूजा । मैं अल्पप्रज्ञ ऐसा ॥ १७९ ॥
 उनका 'लेखन कल्पतरू' । नानाचित्र काव्योंका चरू ।
 मैं बाबा का वत्स किंकरू । ओदी भी न लिख सके ॥ १८० ॥

SHRI SAI LEELA

ENGLISH SECTION

VOLUME 50

MARCH 1972

No. 12

THOUGHTS TO PONDER OVER

Sweet are the uses of adversity;
Which, like the toad, ugly and venomous,
Wears yet a precious jewel in his head.

—Shakespeare.

*

*

*

Your old men shall dream dreams; your young men shall
see visions.

—Old Testament

*

*

*

All ambitions are lawful except those which climb up-
ward on the miseries or credulities of mankind.

—Joseph Conrad

*

*

*

The man who has not anything to boast of but his illus-
trious ancestors is like a potato--the only good belonging to
him is underground.

—Sir Thomas Overbury

I slept and dreamt that life was beauty;
I woke and found that life was duty.

—Ellen Sturgis Hooper

* * *

Beauty is truth and truth beauty—That is all
Ye know an earth, and all ye need to know.

—Keats

* * *

Lord, I believe; help thou mine unbelief.

—New Testament

* * *

Believing where we cannot prove,

—Tennyson

* * *

The old order changeth, yielding place to new
And God fulfils himself in many ways,
Lest one good custom should corrupt the world.

—Tennyson

* * *

Our birth is but a sleep and a forgetting :
The soul that rises with us, our life's star,
Hath had elsewhere its setting,
And cometh from afar :
Not in entire forgetfulness,
And not in utter nakedness,
But, trailing clouds of glory do we come
From God who is our home.

—Wordsworth

Some books are to be tasted, others to be swallowed,
and some few to be chewed and digested.

—Beacon

*

*

*

A good book is the precious life-blood of a master-spirit,
embalmed and treasured up on purpose to a life beyond Life.

—Milton

*

*

*

Man shall not live by bread alone.

—New Testamnet

*

*

*

Train up a child in the way he should go; and when he
is old, he will not depart from it.

—Old Testament

Let dogs delight to bark and bite,
For God hath made them so;
Let bears and lions growl and fight,
For 'tis their nature too.
But, children, you should never let
Such angry passions rise;
Your little hands were never made
To tear each other's eyes.

—Isaac Watts

*

*

*

Civilization means a society based upon the opinion["] of
civilians. If means that violence, the rule of warriors and
despotic chiefs, the conditions of camps and warfare, of riot
and tyranny, give place to parliaments where laws are made,
and independent courts of justice in which over long periods
those laws are maintained.

—Winston Churchill

AN APPRECIATION

"SRI SAI SEVAK" Writes :-

It is heartening to see the growing activities of the Samsthan in these days when thinking men all over the world are getting concerned at the rapid deterioration of moral and spiritual values among the rising generation. Spiritual centres like this Samsthan are like oases in the desert. The cult of SRI SAI BABA has been steadily growing and is bound to grow due to its inherent power of Truth. The truth of a few survives and the untruth of the many is blown off like the chaff. The strength of a spiritual movement like that of SRI SAI BABA's is not in the theories and doctrines, but in the character and Catholicity of its followers. By an inexorable law, the truth of a movement finds its own level. The Samsthan is to be congratulated on providing a forum for *sadhaks* of different religions and denomination. The modern trend among the more intelligent *sadhaks* is to study comparative religion, leading to a synthesis of the best and the essentials of all faiths. It is my hope and prayer that the Samsthan will stimulate genuine spiritual introversion, leading to the discovery and realisation that man in his essence is the immortal spirit using the body only as a vesture, which undergoes dissolution by the change we call death, and yet nothing happens or can happen to the unborn and immortal soul, which the body enshrines.

'OM SAI RAM'

Guru Narayana

When will I see Thee - 'O' Lord, and Where ?
High up in the mountains, Deep down in the oceans,
A search for Thee all in vain.

When will Thee, O ! Almighty Sai, open the door of
doubt

And let free greed and emotions retaining love, charity
and kindness ?

When will Thee, O ! Lord of Lords with Thy
Divine Power, put an end to pride and
all that's evil ?

With Thy miraculous power, O ! Lord !
Make it pure-the universal soul.
Help me, help me, O Baba !
Afraid I am, I cannot face this world,
It's full of pain.
Give me gift, Oh ! Divine Soul,
That every minute and every second,
Until my last breath I breathe,
I shall think of Thee and Thee alone.

By Miss Janaki Venkataraman.

MESSAGE

(SWAMI KARUNANANDA)

My dear and Precious Prenees,

Who is Sai Baba ? What are his Teachings and why should we worship Him ?

Ours is one of the spiritual centers with the object of turning the mind of all sincere seekers of God irrespective of caste, creed or religion, to paramarth from the various problems of the samsara in which we are enmeshed. Though God is every where, He is patent in spiritual centers which, like Ghats in Ganges, have steps leading to the water and the river bed cleared of weeds and the channel is deepened for diving and immersion. Every spiritual center has its own uniqueness which attracts people of particular taste and predisposition, and the uniqueness of our centre is that all sincere seekers of God, irrespective of caste, creed, sex or religion are all equally welcome here, under the Gita maxim, "How-so-ever men worship Me, even so I welcome all ; for the path taken from all sides is Mine". The same catholic idea is in other major religions also, e.g. in Holy Quran, it is said ; The true servant of the Most High speaks only in the mildest and gentlest terms to the people of other faiths". The God revealed to you is the same as that revealed to us and your God and our God are one and the same as stated in the Rig-Veda. Ekam Sat-Viprah Bahudha Vadanti, i.e. the Truth is one, but it is spoken of variously by the wise. The same idea is expressed by Jesus, the Prince among prophets, by His statement - "There are many mansions in my Father's house".

Hence our ideal is to welcome all earnest seekers through SRI SAI BABA whose advent had the special mission of uniting the two great religionists - HINDUS and MUSLIMS - who though living inextricably together in villages, towns and cities, were totally isolated from each other due to ignorance of the other's religion calling each other as mlechcha or kaffir. SRI SAI BABA born to Brahmin parents but brought

A)

things and

h the object

God irrespecti-

om the varie-

meshed. They

it centers whei-

the water an-

incl is deepest

ter has its own

taste and pro-

that all since

sex or religio-

maxim, "He

will ; for the pa-

holic idea is w-

an, it is said;

y in the milder

ths". The God

to us and you

as stated in the

, i.e. the Tris-

vise. The sac-

g prophets, w-

in my Father's

seekers through-

cial mission of

and MUSLIMS-

villages, towns

due to ignor-

as mlechha or

nts but brought

up by a muslim fakir, and under the influence alternately of Hindu and Muslim Saints, was ideally fitted to effect a harmony between the two religions by showing that the God worshipped by the Hindus under various names and forms are meant to glorify the same Supreme Being worshipped as Allah by the Muslims or Father by the Christians. The Holy Quran also says that Allah has never left any people unacquainted with His will by revealing the Quran to diverse people through diverse prophets at different times.

SRI SAI BABA pointed out that the different forms of God imagined by the people were due to the inherent limitations of the human mind to grasp the unmanifested Infinite. Forms of Gods were like the shape of skylight seen through a window of a particular shape ; but as one approaches nearer and nearer to the form, it transpires that the skylight seen is of the shape of the window and the skylight outside is of the undivided dimension. SHRI SAI BABA repeatedly emphasised that He was not the body, but the Infinite Spirit. SHRI SAI BABA emphasised that God alone is the reality and nothing happens except by His will and consent. The mystery by which He by His will creates, sustains and withdraws the creation cannot be understood by man. The best and wisest thing for man to do is to submit completely and unreservedly to God's will. Man should read just his inner and outer life in thoughts and deeds in a manner pleasing to God by looking on all creation with love and compassion. Ignoring whatever personal problems and predicament he may have, he must adopt an attitude of helping others weaker than himself, selflessly, without egoism and pride. When God is pleased with a man, how happy he should be and what else he can wish for in this life ? When a man has fanned the spark of Divine love in Him into a mighty blaze which can overpower savage creatures like tigers and worst criminals like murderers, then only He can understand the meaning of the term that God is Love. The worship of SHRI SAI BABA breaks down all barriers between man and man and also between man and all God's creatures. May you all proceed together to the Goal of Liberation by the Grace of the All Merciful SHRI SAI BABA.

seekers through-
cial mission of
and MUSLIMS-
villages, towns
due to ignor-
as mlechha or
nts but brought

Why we should worship Sai Baba ?

All Saints are not the same. Just as there are different hierarchies of heavens, so there are different hierarchies of saints, each emphasising some particular facet of the Infinite. The Supreme is not infinite in just one dimension, but it is infinite in an infinite number of ways. The uniqueness in SHRI SAI BABA is that He excels in compassion and mercy to His devotees, and comes down to their level, participating in their worldly life of joys and sorrows, and out of His mercy removing their worldly ills and problems and at the same time leading them to the spiritual goal. Another uniqueness of SHRI SAI BABA was that He always insisted that the devotees coming to Him should continue to worship their traditional family Ishta Devta, and need not disturb their system of worship, as all these different approaches lead to the same Supreme Being. The essence of all religious endeavour is not in what one believes but how one actually lives in accordance with the law of the Most High.

May the most Merciful SHRI SAI BABA lead you to the Goal of all true spiritual endeavour.

With love and blessings —

OM SHANTI OM SHANTI OM SHANTI

SAI RAM

Sri Sai Baba and Sri Narasimhaswamij.

- Sri Swami Kesaviahji.

there are different hierarchies
of the infinite
dimension, but if
the uniqueness
of passion and
level, partici-
and out of
blems and at

Another unique
ways insisted to
continue to work
need not differ-
ent approach
of all religions
how one acts
most High.

ABA lead you

OM SHAN

On the occasion of the Silver Jubilee celebration on the All India Sai Samaj at Mylapore, Madras may I pay my humble homage to that great Mystic and Saint of Shirdi, Sri Sai Baba whose very name is thrilling and soulstirring ? It is by Baba's miraculous power that the late and lamented Sri. B. V. Narasimhaswami not only rose to great heights of devotion but also propagated Sai cult in various ways. The All India Sai Samaj was founded by the Swamiji in 1941 and till the last breath in his body, Swamiji strove to make this Samaj a centre of attraction for all people without distinction of class, creed or colour to embrace 'Sai cult' and follow Baba's teachings. It is really a tremendous work done by Swamiji.

Sri Narasimhaswamiji, formerly known as Sri B. V. Narasimha Iyer was an astute lawyer at Salem, exchairman of Municipal Council, Member, Madras Legislative Council, and an excellent penman. Disgusted and depressed with the happenings in the domestic, social and political fields around him, Sri B. V. Narasimhaswamiji went in search of a 'Master', who could give him spiritual bliss and mental solace. Though he met many a hermit in his wanderings, his mind did not attain tranquility till at last he reached Shirdi and sat before the Samadhi of that immortal saint, Sri Sai Baba. Swamiji's feverish mind then became cool and calm and the restlessness of his spirit had vanished. From that moment, our Swamiji became an ardent admirer of that great Saint and devoted his entire time to Sri Sai Baba. Gradually, Sri B. V. Narasimhaswamiji took upon himself the great and stupendous task of collecting data about Baba's life and teachings. After getting authenticated particulars about Baba from Sri Upasani Baba of Sakhorai, Swamiji visited many persons at different places and gathered from them particulars of their experiences. With those materials, he published the "Life of Sri Sai Baba

with Devotees' Experience" as also 'Sri Sai Baba's Charters and Sayings'. I have to say here that I was of great help at Shirdi to him at that time in taking down what all that came from his lips just as Lord Ganesha wrote in script what sage Vyasa chanted which is now known to the world as 'Maha Bharatha ! Funds for publishing these works on Baba came to Swamiji mysteriously from unexpected quarters.

Swamiji was an unostentatious and simple person. With just a shirt and towel on, he set forth and lighted many a cottage with this message of universal love by thought, word and deed, he propagated Sai's teachings and his works are ever inspiring and thrilling making the readers feel the Divine Presence of Sri Sai Baba. They have healed many a broken heart and brought cheer and comfort to many a worried soul. Sai Sat Charita has thus become a Divine Nectar to relieve us from mental and physical ills. The sole object with which the All India Sai Samaj was started by Swamiji was only to propagate Baba's teachings and faith in him. It is, therefore, fitting for all of us to pay our respects to that great man.

I cannot close this without telling you about the greatness and benevolence of Sri Sai Baba. That He is a living saint and a 'Samartha Sath Guru' is so well known to you. His art is simple but unique. 'Look to Me with absolute faith and devotion, then I look to you' is His Solemn pledge. What Baba wants is not mere respect and outward upacharas, but real love and absolute surrender (Athma Nivedan, Prapathi): 'Stick to your Guru with unabated faith and undivided attention. Guru is your father, mother, friend and everything. The six shastras and other sadhanas are not necessary. With entire confidence trust your Guru. That is enough', Baba declares. It is a clarion call to all devotees of God irrespective of their birth and status in life. His eye is always on those who love Him and have faith in Him. Whatever you do, wherever you may be, Baba is always aware of everything you do. He is in every creature, everything and there is no place where He is not. He who thinks that Baba is in Shirdi alone has totally failed to understand Baba. More than all

His teachings, Baba's proclamation 'Why do you fear when I am here ? Cast all your burdens on Me. I will bear them' is unparalleled in oru spiritual history. This great declaration lends hope and gives strength to people immersed in great misery in the whirlpool of Samsara. In the present world, torn with strife and threatened with conflict of ideologies, the message of Sri Sai Baba is a boon to humanity.

To Sri Sai Baba, Ram and Rahim were both the glorious appellations of the Divine father ; the temple and the mosque were both the abodes of God ; the Gita and the Koran were both Holy scriptures which enshrined Truth. Baba's Mission was to serve and save humanity, at large. His teachings to people to feed the hungry, give water to the thirsty and clothes to the naked, seeing God in every creature, has a powerful spiritual appeal which, if followed with deep devotion, will lead us all to Moksha (Spiritual Bliss).

May Baba protect us all !

Om Shanthi ! Shanthi !! Shanthi !!!

(By the courtesy of All India Sai Samaj,
Silver Jubilee Souvenir, 1966.)

THE RELIGION WE WANT

Prof. T. N. Seshadri.

True honest religion is obviously what we should want. Religion is silent communion with one's God, with what one conceives as the Ultimate Real. Religion rests on individual perception and intuition. Religion is one's personal experience. It should be his most intimate possession. It is not to be talked about, much less ostentatiously flaunted and paraded about.

The fact that things exist challenges our imagination. Why should anything exist at all? Wherefrom did they arise, and to what purpose? Each of us tries, according to his lights, to obtain a solution to this enigma. Obviously there is a cause for every effect and what one reasons out for himself, or believes in, as the source and mainspring of existence defines his concept of Reality, his God.

More significant than the question why things exist is the question why "I" exist. I can shut in all my senses of perception and still be conscious that I exist. To me, my existence is an undoubted fact. I am certain that I exist. I am not so sure that other things exist. They cease to exist for me when I close my senses of perception. The question of questions therefore is why and what for do I exist. Who am I?

Who am I? If this is answered, surely all other problems can be solved, or so at least it would appear. I sense other things, and hence, in a way, other things exist, because I exist. Am I therefore that Reality that gives a form and meaning to all that exists? Our scriptures say you. "You are That". I am not only a spark but the whole of that Reality. Nothing exists without me. From times immemorial this has been our philosophy and our belief. This truth moreover can be realised and experienced. How shall I proceed to reach this ultimate goal of Transcendental Understanding is my practice of religion.

I can follow any one of three paths—the path of Spiritual Wisdom, the path of Devotion and Self-surrender, and the path of Duty. All the three, however, lead to the same goal, the realisation of the supreme Truth. And the three paths converge and merge in each other and lose their individual characteristics as the goal is neared.

The necessary pre-requisite to begin this spiritual journey is to build in myself a clean personality. I must be good and not merely appear to be good. I must be pure in thought, word and deed, and not merely appear to be pure. I must

teach myself to discriminate between right and wrong. Right is the still small voice of my own conscience, what the God in me ever keeps on whispering to me. I must stick to the right and abhor and eschew the wrong. I should not merely appear to be in the right, but should remain rooted in the right, realising that God, omni-present both within and outside me, ever wakeful and vigilant, is the silent witness of all I think, say or do.

Honesty and purity of purpose and fearlessness in keeping to the right are the first steps in the ladder. Without planting my feet firmly therein to begin with, and rising step by step with infinite patience, caution and determination thereafter, I cannot aspire to reach the top. It will certainly be impossible to float up on empty pretensions and show of apparent piety.

Pedantic learning cannot be of any avail in this onward march. Indeed it can positively hinder. Those who employ flowery language and grow eloquent and sentimental in public about God, they and their audience only delude themselves that they are engaged in religious pursuits. The same can be said of those and their followers who ring bells, and burn incense, and with ostentation and pomp engage themselves in ritualistic routines. Simple heart-felt worship at home or in temple, personal study, talking part in discussions or hearing discourses have their merits certainly. They wake up the sleeping personality and render it God-orientated. All the same, they are only means to an end, and not the end in themselves.

The chief impediment to religious progress is Fear. That is why our scriptures call the highest religious experience as the state of absolute Fearlessness. Why fear when He is here or He is you? Let us place ourselves in His hands and we shall reach the highest bliss. But let us place ourselves in His hands in silence and with true devotion and with intense longing for Truth. Let us also acquire the preliminary competence to place ourselves in His hands by leading a righteous life.

The silent and private pursuit of Truth and Reality at the level of our aptitudes and development and our personal preparation therefor should define the religion we want, the only religion we should feel worth having.

(By the courtesy of All India Sai Samaj,
Silver Jubilee Souvenir, 1966)

A LETTER TO CHILDREN

My dear children,

In my last letter I had explained how hard and honest work is absolutely essential if the mind is to be kept under control and not allowed to wander to things unbecoming or undesirable. But with this hard work you must set aside some time for calm and sincere meditation. The easiest way to calm the mind is by 'Namasmarana' or repetition of God's Name. It does not matter which Name you take, whether it is Rama or Krishna or Sai Baba or Jesus Christ or Allah. For they are all one and the same. But the Name must be spoken sincerely and lovingly and not as a matter of routine. At the same time you should visualise the Avatar's Form before your mental eye.

The efficacy of Namasmarana cannot be sufficiently emphasised. I can tell you however from my own experience that this habit of repeating the Avatar's Name has saved me from falling many a time, falling not only on the road but has prevented my falling away from the right moral conduct. Whenever desires overtake you, the repetition of the Avatar's Name which you love and repeat will prevent those desires taking hold of you and leading you away from the correct path. Sai Baba many a times stressed this point and sometimes inquired whether He had been thought of or remembered before eating or drinking or enjoying any pleasure; for the remembrance of His Name would prevent that person from doing anything that was not ethically proper.

If we read the life of Swami Ramdas, we come to see how Namasmarana or repetition of God's Name helped him to reach the highest goal. The Mantra which his Gurudev gave him was, "Sri Ram, Jai Ram, Jai jai Ram". Wherever he went he repeated this mantra and this saved him from all calamities.

Swami Ramdas became a mendicant, left his hearth and home, wife and daughter and started on a long pilgrimage

visiting many holy places all over India and he found Ram and Ram's protection wherever he went. By the time Swami Ramdas reached Rameshwaram, he was bereft of all money. This long pilgrimage, four hundred miles of which was on foot and the rest in train as a mendicant Sadhu with only Ram to guide his footsteps, shows us clearly what faith in God and repetition of His Name sincerely at all times can achieve.

In the temple at Dharmapuri, there were many wild pigs, but as Swami Ramdas went out at night repeating Ram's Name to himself all the time, none of these pigs ever harmed him. This mandir was also infested with long black snakes, but none molested him. In the morning when he lifted the gunny or sack on which he had slept he would discover a number of reddish yellow scorpions, but none of these had stung him. Does this not clearly show the efficacy of repeating God's Name, no matter which Name it is? For, this repetition takes away your mind from mundane and worldly things towards God and you then begin to realise His Glory.

You will therefore agree with me that it is in our interest to start and start at once Namasmsrana with all the sincerity we possess and before long you will realise how soon you have progressed towards your cherished goal. It will endow you with faith and with faith in God you can achieve anything. Perhaps in my next letter I will deal with faith and what it can achieve.

Your loving uncle in the service of Bhagavan Sri Sai Baba.

S. Benjamin.

Declaration.

Statement of ownership and other particulars about magazine Shri Sai Leela to be published in the first issue of every year after last day of February.

1. Place of Publication	Sai Niketan, 804-B, Dr. Ambedkar Rd. Dadar, Bombay - 14 DD.
2. Periodicity of its Publication	Monthly.
3. Printer's Name Nationality :- Address :-	Smt. Laxmibai Narayan Choudhari. Indian. Nirnaya Sagar Press, 45 DE, Off Tokarasi Jivraj Rd. Sewri, Bombay - 15
4. Publisher's Name Nationality :- Address :-	Shri Kashinath Sitaram Pathak. Indian. Sai Niketan, 804-B Dr. Ambedkar Rd. Dadar, Bombay - 14 DD
5. Editor's Name Nationality :- Address :-	Shri Kashinath Sitaram Pathak. Indian. Sai Niketan, 804 -B Dr. Ambedkar Rd. Dadar, Bombay-14 DD
6. Name & Addresses of individuals who own the Newspaper and Partners or Shareholders holding more than one percent or the total capital.	Shri Sai Baba Sansthan, Shirdi, (A Charitable and Religious institution) Post :- Shirdi. Dist. :- Ahmednagar.

I, Kashinath Sitaram Pathak, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

K. S. PATHAK
(Signature of the Publisher)
Receiver,
Shri Sai Baba Sansthan,
SHIRDI.

1st March 1972.

श्रीसाईबाबांचा फोटो

आपणाजवळ नाही काय ?

मुंबईतील प्रसिद्ध व्लॉकमेकर श्री. डी. डी. नेरोय यांनी तयार केलेल्या व्लॉकसवरूप छापलेले खालील प्रकारचे व आकाराचे फोटो श्रीसाईबाबा संस्थानच्या मुंबई व शिरडी येथील कार्यालयांत उपलब्ध आहेत, ते आपण पहा व आपणास पसंत पडेल तो फोटो खरेदी करा :—

प्रकार	रेग	आकार	प्रत्येक प्रतीकी सें. मी.	किमत रु.
१ शिलेवर बसलेले बाबा	विविध रंगी	३५.५६×५०.८		१०५०
२ "	काळा व पांढरा	"		१०२५
३ "	"	२२.८६×३३.०२		०५५०
४ द्वारकामाईत बसलेले बाबा	"	"		०५५०

श्रीसाईबाबा संस्थानच्या कार्यालयांचे पत्ते :

- १ शिरडी, ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर (महाराष्ट्र)
- २ साईनिकेतन, डॉ. आबेडकर रोड, प्लाट नं. ८०४ बी, दादर, मुंबई नं. १४

मुद्रक: श्रीमती लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसामग्र प्रेस, ४५-डीई, ऑफ टोकरसी जीवराज रोड, शिरडी, मुंबई-१५.
 संपादक व प्रकाशक: श्री. का. सी. पाठक, 'साईनिकेतन', डॉ. आबेडकर रोड, खोदादाद सर्कलजवळ, प्लाट नं. ८०४ बी, दादर, मुंबई १४.